

ARCHITECTUUR

LOKAAL

ZOMER 2020 | #97

Architectuurbeleid
Rotterdam

Rewilding Europe

(Post) corona

Architectuur Lokaal
Tussen de Bogen 18
1013 JB Amsterdam
020 530 40 00
info@arch-lokaal.nl
www.arch-lokaal.nl
www.ontwerpwedstrijden.nl
@ArchLokaal

REDACTIE
Eindredactie: Cilly Jansen
Redactie & productie: Margot de Jager

VORMGEVING
CO3 grafisch ontwerpers, Woltera Niemeijer

DONATIES
Architectuur Lokaal is een culturele ANBI. Heeft u belang bij ons werk ten behoeve van een gezonde bouwcultuur, of vindt u ons werk belangrijk? Maak dan gebruik van de extra belastingvoordelen voor donateurs. Kijk voor meer informatie op <https://arch-lokaal.nl/donatie/eenmalig-geven>.

Alle uitgaven van het tijdschrift, vanaf 1993, zijn te vinden op <https://arch-lokaal.nl/publicaties/tijdschrift>.

ISSN 1385-048

Architectuur Lokaal, Handreikingen voor opdrachtgeverschap wordt uitgegeven in het kader van de Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp en verschijnt regelmatig.

Foto omslag: Zandwacht (2015), Maasvlakte 2, Rotterdam. Ontwerp: kunstenaarscollectief Observatorium. Zandwacht is verkozen tot een van de honderd sleutelwerken van kunst in de openbare ruimte sinds 1945. **FOTO** OBSERVATORIUM

Onzekerheid

De coronapandemie zet bijna alles wat vanzelfsprekend was op zijn kop. De onzekerheid raakt aan woningbouw, natuur- en milieuontwikkeling, visie op de aantrekkelijkheid van de stad en voortgang van de energietransitie. Iedereen heeft er mee te maken. De artikelen in dit nummer van *Architectuur Lokaal* kunnen er niet omheen: onzekerheid.

Ze tonen een waaier aan mogelijkheden die ons uit de onzekerheid kunnen helpen – of tenminste, een doorzicht kunnen bieden naar een andere toekomst dan we dachten.

De onzekerheid maakt het mogelijk om vanzelfsprekendheden te bevragen. Zijn steden eigenlijk succesvol te noemen, nu blijkt dat grote delen van *world cities* enorm afhankelijk blijken te zijn van internationaal toerisme? Is het prijsgeven van grote delen van de openbare en publieke ruimte aan het parkeren van auto's wel zo logisch? Is met grootschalig ombouw van het Nederlandse landschap ten behoeve van productie voor de export niet het kind met het badwater weggegooid?

Paul Roncken leidt u langs het begrip subliem en constateert dat de manier waarop we nu ontwerpen ons niet verder kan helpen. Niet landschap, maar natuur vormgeven is de grootste uitdaging. Wouter Helmer beschrijft hoe met het opnieuw ontwikkelen van natuur, opgaven die los van elkaar lijken te bestaan, gekoppeld kunnen worden.

De tussenstand van de prijsvraag Pinetum Blijdenstein geeft inzicht in het optimisme waarmee wordt omgegaan met de onzekerheid bij een gewonnen prijsvraag. Ontwerper Enzo Valerio bewerkte met zand uit de tuin van het Pinetum een proefstuk om zowel de mogelijkheden te testen als betrokkenen te overtuigen van het ontwerp. Onzekerheid wordt door communicatie omgebogen in vertrouwen.

In Amsterdam toont een ontwerpmanifestatie over de toekomst van de stad – gekoppeld aan het opstellen van de omgevingsvisie – aan, dat ontwerp onzekere toekomst aantrekkelijk kan verbeelden. Die verbeelding voorziet in gesprekstof om met de stad en haar inwoners over de onzekere toekomst te praten. In Hoeksche Waard gebeurt dat door andere waarden dan gemeenplaatsen, waar niemand zich in kan vinden, centraal te stellen bij het gesprek over de omgevingsvisie.

De huidige gespannen woningmarkt brengt voor veel groepen grote onzekerheid met zich mee. Het herbestemmingsproject Binder in Nijmegen, waarbij het architectuurcentrum ACN een bijzonder initiatief nam, laat zien dat voor een specifieke groep wel degelijk fatsoenlijke (tijdelijke) woonruimte te ontwikkelen is. Bewoners denken mee over de herinrichting van de omgeving.

Peter van Rooy trekt parallellen tussen de coronacrisis en energietransitie en constateert dat ook bij de energietransitie de onzekerheid er zeker niet kleiner op wordt. Hij geeft essentiële tips voor gemeenten om zowel de onzekerheden te temmen als vertrouwen en draagvlak te vergroten in de lange weg die de energietransitie zal gaan.

Hoe de toekomst er uit komt te zien is door de coronapandemie flink onzeker geworden. We dachten vaak de waarheid over de toekomst in pacht te hebben. De onzekerheid van nu vraagt om voortdurende flexibiliteit in denken, doen en handelen om de onzekerheid, die na corona zeker niet zal verdwijnen, gedecideerd het hoofd te kunnen blijven bieden.

Cilly Jansen,
directeur Architectuur Lokaal

Inhoudsopgave

04 Het Paviljoen voor de Vogelaar

06 Corona

Bespiegelingen van landschapsarchitect Paul Roncken en beeldend kunstenaar Erik Odijk over het verschuivend venster op het beeld van natuur. | PAUL RONCKEN EN ERIK ODIJK

08 De Omgevingswet

De vraag bij het opstellen van een omgevingsvisie is voor elke gemeente dezelfde: 'Wat voor gemeente wil je zijn?' Landschapsarchitect Simone Diegenbach leidde in de gemeenten Hoeksche Waard en Noordwijk de trajecten naar de omgevingsvisies. | TOINE TER BERG

10 Rewilding

Bij natuurontwikkeling - of *rewilding* - is het sluiten van allerlei vormen van bondgenootschappen noodzaak om bij te dragen aan een gevarieerd en aantrekkelijk landschap. | WOUTER HELMER

13 Cultuurlandschap

Ons landschap weer stofferen, iets van de menselijke maat teruggeven en duurzaam produceren zal een masterplan vergen en een bom duiden. | JAAP DIRKMAAT

15 Architectuurbeleid

Recent werd in Rotterdam de vernieuwde Architectuurnota vastgesteld. Uniek daarin is dat zij stadsontwikkeling verbindt met cultuur. Hoe geeft een stad als Rotterdam vorm aan de condities voor ruimtelijke kwaliteit en hoe geeft zij richting aan een vitaal architectuurklimaat? | BAS VAN DER POL

18 En de winnaar is ...

Architect Enzo Valerio won de prijsvraag voor het ontwerp van een paviljoen voor het Hilversumse Pinetum Blijdenstein. Hij gaat het paviljoen zelf uitvoeren. | KIRSTEN HANNEMA

20 De Woonvraag - dilemma's in de woningbouw

De Amsterdamse Jordaan is de bekendste maar zeker niet de enige buurt waar in de jaren zeventig de eerste tekenen van *gentrificatie* te zien waren. | TIM VERLAAN

22 Herontwikkeling

De herontwikkeling van een leegstaand belastingkantoor in Nijmegen lokte het Architectuurcentrum Nijmegen uit tot het maken van een plan voor de vergroening van het versteende hitte-eiland in de stad. | JOZIE WILKHIJUS

24 Energie

In de trits moeten-willen-kunnen in de discussie over energietransitie is het kunnen de zwakste schakel. Een *multi-level-governance* met complementaire verantwoordelijkheden is geboden. Met alvast aanbevelingen voor wethouders. | PETER VAN ROOY

26 Van groot naar klein

Wat voor stad wil Amsterdam zijn in 2050? Voor het opstellen van haar omgevingsvisie organiseert de gemeente Amsterdam een ontwerpmanifestatie met zes ontwerp bureaus, die samen met de gemeente en een Meedenktank, werken aan ontwerpvoorstellen voor de stad. | VINCENT KOMPIER

29 Post corona

Welke invloed zal de coronacrisis hebben op de keuzes die we maken voor de ruimtelijke inrichting van ons land op de lange termijn? Door te blijven experimenteren kunnen we deze crisis mogelijk gebruiken ons land weerbaarder en inclusiever te maken. | MIKE EMMERIK

32 Crossover

Ruimtelijke opgaven geïnspireerd door een andere discipline of vice versa.

Paviljoen voor de Vogelaar. Ontwerp: John Körmeling | FOTO HENZE BOEKHOUT

FOTO'S RECHTS FEDDES/OLTHOF LANDSCHAPSARCHITECTEN

Paviljoen voor de Vogelaar

In opdracht van het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier is de Zeedijk van de Texelse Prins Hendrikpolder versterkt door de aanleg van een nieuw duinlandschap aan de zijde van de Waddenzee. De waterbouwkundige opgave om voor de bestaande zwakke zeedijk een vervangende zanddijk aan te leggen heeft in 2019 geresulteerd in ontwerp voor een nieuw duinlandschap, strand en een lagune door Feddes/Olthof Landschapsarchitecten.

Met de Prins Hendrikzanddijk krijgt Texel er 200 ha. nieuwe natuur bij. De nieuwe duinen langs de Prins Hendrikdijk sluiten aan op de bestaande duinen bij de zuidpunt van Texel en gaan geleidelijk over in de Wadden-natuur van schorren, slikken en zandplaten. Het zwevende uitkijkpunt dat werd ontworpen door John Körmeling is via een brug verbonden met het duinlandschap.

INFORMATIE

Locatie

Texel, Noord-Holland

Opdrachtgever

Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier
Project in het kader van het Hoogwaterbeschermingsprogramma

Ontwerpteam

Jan De Nul Group, Feddes/Olthof Landschapsarchitecten, www.feddes-olthof.nl, Altenburg&Wymenga, www.altwym.nl, Waterproof bv, www.waterproofbv.com, adviseurs marine sector

Verschuivend venster op natuur

Wat gebeurde er de afgelopen maanden, als gevolg van de coronapandemie? Leven in het hier en nu was nog nooit zo gemakkelijk en tegelijk groeit er een verlangen naar een groter referentiekader. Onlangs verscheen het boek *The Academy of the Sublime* van beeldend kunstenaar Erik Odijk, met tekstbijdragen van onder meer Paul Roncken. Odijk en Roncken vinden elkaar in de theorie en de ervaring van het sublieme. ‘Zoals we nu ontwerpen redden we het niet met al die nieuwe sublieme uitdagingen. Je moet verrast kunnen worden door wat je aantreft, je een nieuw mens voelen in het hier en nu’. PAUL RONCKEN EN ERIK ODIJK

Detail tekening in Situ 'Four Corners', 2008, houtskool en pastel op krantenpapier, 250 x 500 cm | TEKENING ERIK ODIJK

“Luchtvervuiling is in China terug bij ‘normaal’, het oude peil... Als ik de aarde was (en dat ben ik eigenlijk voor een deel) zou ik denken: ‘Wat flik je me nou?’.”

Subliem is voor de meeste Nederlanders een te groots concept, althans voor die grote groep mensen die spiritualiteit en werk strikt gescheiden houdt. Maar de afgelopen maanden vermengden alle gewoonten die met werk te maken hebben met overpeinzingen van fundamentele oorsprong. Ben ik zelf iemand met een vitaal beroep? Wat is mijn relatie met mijn collega's? Kan ik mijn eigen of anderen kinderen lesgeven? Hoeveer ga ik mee in opgelegde maatregelen?

“Ik zit in de tuin op een rotanstoel met een weekblad op mijn schoot en lees zo nu en dan over het NIETSdoen. De citroenvlinders zijn dit jaar gigantisch van afmeting wat nogal opvalt, de zandblauwtjes zijn heel klein en bleek in de zon en er stierf er één onder de gymshoes van het meisje in de trein gisteren.”

Wat is een mens waard? De sublieme ervaring is het best te omschrijven als de ongefilterde ervaring van je eigen waarde in een groter geheel. Het grote geheel bestaat iedere dag op ieder moment, maar vanaf het twaalfde levensjaar van een mens, beschermen filters tegen al te felle inzichten en twijfels over je eigenwaarde. Als zulke filters wegvallen op latere leeftijd is dat zeer ongemakkelijk en wordt meestal de diagnose burn out of erger vastgesteld. Op jonge leeftijd is het ontbreken van filters een voorwaarde om de wereld met open vizier tegemoet te treden. Het is bijvoorbeeld niet verbazend dat vooral scholieren zo fel tegen trage klimaatpolitiek in opstand zijn gekomen. In de pubertijd zoek je naar eigenwaarde binnen een groter geheel. Sommige pedagogen vermoeden dat we in een tijd leven waarin pubertijd tot je pensioen duurt.

w

“Is het pure Atheïsme nog houdbaar in deze overrompelde wereld; Is de Apocalyps al gaande? Of is de uitnodiging om het Mysterie (dat wat wij niet begrijpen maar slechts in kunnen geloven), het Sublieme, onze ‘herkansing’? Pantheïsme, Animisme, westers Boeddhisme, Humanisme...? Of toch het menselijk lichaam blijven aanbidden en vieren met behulp van sport, samen massaal rennen, als kuddes Wildebeesten in onderlinge harmonische structuur, samen sterk, minder kans om gegrepen te worden aan de randen van de zwerm...”

De relatie tussen de huidige tijd met het concept van het sublieme is meervoudig. In de eerste plaats zijn dat kenmerken van wat je de klassieke sublieme leer kunt noemen, de 17^e en 18^e-eeuwse kenmerken van het sublieme. In die tijd, achteraf gezien een vermenging van de Romantiek en de Verlichting, werd enerzijds opnieuw verbinding gezocht met oernatuur of de natuur als bron van eindeloze inspiratie. Anderzijds werd een weg gebaad uit het moeras van goddelijke aanbidding of natuurverering, door de ontwikkeling van de wetenschap. Beide zoektochten, de één verbindend, de ander uiteenrafelend, gebruikten het concept van het sublieme om de losse eindjes binnen het mysterie van het bestaan een plek te geven. Tot in onze tijd zijn beide vormen nog actief: de ene keer schud je alle vraagtekens over de pandemie van je af door je te laven aan het opleven van de blauwe luchten, de vele vogels en de stilte; de andere keer herhaal je wat de cijfers van het RIVM vertellen over de ongreepbare waarheid waar we ons aan te houden hebben. In beide gevallen vangt een geruststellende ervaring een gevoel van onvermogen.

“Alléén nog de nostalgie van de terugkerende seizoenen koesteren? Want ook die zekerheid, geprogrammeerd in ons lichaam, verandert... te snel, als een natuurramp die een (broos) (subtiel)(traag)(veranderend) evenwicht (harmonie van zachte krachten) uitéénrukt en tot grote contrasten omvormt. Uitbraak door de huid, hoe het Dynamische Sublieme een traag menselijk onrustig maakt. Of is dat mijn persoonlijke inbeelding in mijn eigen realiteit?”

“Alle routines raken verstoord. Graag een staafdiagram die dat kan illustreren volgend door een wijze filosoof die dit probeert te verklaren met de vermindering van de woorden die we niet meer moeten gebruiken. Umwerten is het devies, een woord dat zich niet in het Nederlands laat vertalen.”

De meervoudige relatie van deze tijd met het sublieme is ook te vinden in kenmerken van de 21^e eeuw. Volgens sommigen het tijdperk van het Antropoceen, een historisch moment van een grootschalig inzicht in de gevolgen van mens-zijn op deze planeet. Deze nieuwe vorm van het sublieme banjert door een heel ander landschap van ervaringen en emoties. Waar vanuit de Romantiek en de Verlichting nog de menselijke bewondering voor mysterieuze grootheden centraal stond met een artistieke daad of wetenschappelijk inzicht als resultaat, doet het Antropoceen een beroep op onvermoede gevoelens van schuld en boete zoals ‘vliedschaamte’. Daarmee vervormt het concept van het sublieme van een esthetisch principe uit de schoonheidsleer, naar een moreel appel vanuit de ethiek. En daarbij: niet gericht op de verantwoordelijkheid van een enkel individu, maar gericht op de abstracte verzameling ‘menschheid’ of ‘maatschappij’ en zelfs ‘globalisering’. Het sublieme als concept om de waarde van de mens in te schatten is daarmee aangezwollen tot een springtij: zo groot als de hele planeet, met alle mysteriën van natuur en mens-zijn als onderwerp.

“Terug naar Deus? Het 1^e gebod: Ge zult gehoorzamen! Wat vrezen wij nu? (Wie?) Voor wat ruilen we de angst in? In hoeverre is de menselijke voortreffelijkheid anders dan bij de voortreffelijkheid van dieren? Van godsvrees tot relativering; In dat grote gebied toont zich de wereld... Graag zou ik een heleboel uitspraken, wijsheid, citeren uit één van de essays van Michel de Montaigne, schrijvend in afzondering, reflecterend op de klassieken, vanaf ca. 1571 tot 1592 toen hij stierf.”

Het referentiekader van het sublieme biedt zeer herkenbare handvaten voor het onderzoek naar eigenwaarde, zowel intellectueel als ervaringsgericht, zowel actueel als historisch. Het is voor mij persoonlijk de reden waarom ik steeds minder graag over ‘landschap’ spreek en in plaats daarvan de meervoudige betekenis van ‘natuur’ opzoek. Landschap is als medium te lief om het springtij van het Antropoceen op te vangen. Natuur heeft als begrip in ieder geval de modernistische neiging om alles te reduceren tot een begrijpelijk concept overleefd. Het begrip natuur roept gelukkig bij zovelen direct de vraag op: natuur inclusief onszelf, toch? ←

“Weekend. Ik verkeer nog in een ochtendomhulsel, dikke kop vanbinnen. De mensen die burens zijn hebben massaal het elektrische gereedschap ter hand genomen. Het vosje schrikt zich een hoedje als bij landing het oranje bloempje uiteenvalt, dat zag ie niet aankomen, vloog maar snel weg met een schuldgevoel...”

INFORMATIE

Paul Roncken is onderzoeker bij de leerstoelgroep Landschapsarchitectuur aan de WUR onafhankelijk adviseur ruimtelijke kwaliteit voor de provincie Utrecht. In 2018 promoveerde hij in Wageningen op het proefschrift *Shades of Sublime*. www.paulroncken.com

De citaten zijn van Erik Odijk, beeldend kunstenaar. www.erikodijk.nl
The Academy of the Sublime, Jap Sam Books
ISBN 9789492852212, €35,-

FOTO MAARTEN VAN SCHAIK

Loslaten

Op 1 januari 2022 wordt de Omgevingswet ingevoerd, vier jaar later dan beoogd. Ondanks de moeizame invoering wordt op allerlei terreinen gewerkt en geëxperimenteerd met de omgevingsvisie. Zo zijn er al ongeveer 50 gemeenten waar een omgevingsvisie is ingevoerd. Daaronder de gemeente Hoeksche Waard. En ook in Noordwijk wordt hier hard aan gewerkt. Simone Diegenbach, landschapsarchitect en procesmanager, leidde in beide gemeenten de trajecten naar de omgevingsvisies. TOINE TER BERG

Zoeken en veranderen

'Elke gemeente is anders en dat geldt dan ook voor elke omgevingsvisie', vindt Simone Diegenbach. Zo viel het opstellen van de omgevingsvisie voor de gemeente Hoeksche Waard samen met een fusie, waarbij vijf gemeenten één nieuwe vormden. Er moest direct een nieuwe identiteit worden gevonden, met een toekomstbeeld. Dat had zo zijn voordelen. 'De formatie van een nieuwe gemeente was een kans om naar een nieuwe manier van werken te gaan. Het was een voordeel om mee te kunnen op die golf van zoeken en veranderen.' Eerder dit jaar sprak Architectuur Lokaal met Diegenbach over de totstandkoming van de omgevingsvisie van Hoeksche Waard. 'Het analyseren van de historische kwaliteiten van de Hoeksche Waard laat zien dat het gebied voortdurend verandert', vertelde zij toen. 'De mensen die er wonen hechten sterk aan wat er is: zij willen dit voor de toekomst behouden. Dat de Hoeksche Waard continu in beweging is, zal bij toekomstige opgaven zoals energietransitie en

'De Omgevingswet gaat om een nieuwe relatie tussen burger en overheid'

klimaatverandering ook essentieel zijn. Tegelijk schuilt achter de wens om te (be)houden het vraagstuk van de identiteit. Dat is wat mensen belangrijk vinden.' En dat geldt overal, zegt Diegenbach nu. De vraag voor de omgevingsvisie is overal dezelfde: 'Wat voor gemeente wil je zijn?'. Het opstellen van een omgevingsvisie biedt goede mogelijkheden om de identiteit van een gemeente te onderzoeken. 'De huidige manier van werken is nog te geënt op het plandenken uit de jaren zestig, waarin alles generationaliseerd kan worden en met de juiste regels de ideale omgeving te maken is. Het zou veel meer over de specifieke kenmerken en kwaliteiten van een locatie moeten gaan. Een gemeente moet dus hierbij nadenken over haar identiteit, wat het wil zijn, om daarmee te weten wat in het belang van de gemeente is.

Aanpassingsvermogen

'Regels zijn er uiteindelijk om iets te bereiken waar de meeste mensen zich in kunnen vinden. Regels die zijn losgezongen van hun doel werken averechts. Dat geldt helemaal waar het overeind houden van regelgeving een doel op zich is geworden', vindt Diegenbach. Mensen moeten weer kunnen begrijpen waarom regels zijn opgesteld. 'Je wilt weg van het gevecht over de regels zelf; je wilt het weer hebben over waar het eigenlijk om gaat: over het *waarom* van die regels. De Omgevingswet gaat om meer dan omgevingskwaliteit, het gaat ook om een nieuwe relatie tussen burger en overheid.' Diegenbach ziet een hierbij een belangrijke rol voor het College van BenW, dat meer samenwerking met de samenleving zoekt.

'Die samenwerking moet dan wel gebaseerd zijn op gelijkheid. De gemeente kan niet langer eenzijdig bepalen wat er moet gebeuren. Dit betekent dat het werken met de Omgevingswet veel aanpassingsvermogen vergt.'

Opgetild spruitjesakker

Als extern medewerker bij de gemeenten Hoeksche Waard en Noordwijk heeft Diegenbach ervaren dat het eenvoudiger is om als buitenstaander naar een organisatie te kijken. Je verwondert je eerder waarom iets op een bepaalde manier gaat. Ook haar achtergrond als landschapsarchitect speelt een rol. 'Landschapsarchitecten denken eerder vanuit dynamiek.' Volgens Diegenbach zijn we eraan gewend dat de overheid bepaalt binnen welke regels iets moet. 'Als je binnen die regels bouwt, dan zit je goed. Initiatiefnemers en overheid hebben de neiging om zich aan die regels te houden. De vraag is of je daarmee iets bijdraagt aan de samenleving.' Als voorbeeld noemt Diegenbach een situatie in Hoeksche Waard waarbij iemand zich afvroeg of je zo'n grote bedrijfsdoos midden in het landschap niet moet verbieden. 'Maar wat nou als je zo'n grote doos maakt, bijvoorbeeld onder een schuin opgetilde spruitjesakker, en je bent *écht* in staat om het op te nemen binnen de identiteit van het landschap. Dan denk ik, wat is daar eigenlijk mis mee? Maar zo'n oplossing kan er nooit komen als je zegt: je mag geen dozen bouwen.'

Er moet dus breder nagedacht worden over kwaliteit van de omgeving. Daarbij is het van belang dat de verantwoordelijkheid voor deze omgeving ook breder gedragen wordt:

'Een landschapsarchitect denkt per definitie vanuit dynamiek'

'Er komt meer ruimte voor initiatiefnemers. Tegelijkertijd komt er ook meer verantwoordelijkheid bij hen te liggen. Zij moeten aantonen dat hun plan bijdraagt aan de samenleving. Of het invulling geeft aan de opgaven die er liggen én aansluit op de identiteit. Het zijn de initiatiefnemers die daarbij inzichtelijk maken of hun voorstel daadwerkelijk een bijdrage levert.'

Perspectief

De Omgevingswet gaat uit van een gelijk speelveld. Om een gezonde samenwerking mogelijk te maken is dat volgens Diegenbach een noodzaak. 'Wie wil samenwerken, moet ook samen de uitgangpunten bepalen en hier samen invulling aan geven. Wanneer de gemeente zegt, wij blijven de voorwaarden bepalen en jullie geven hier invulling aan, dan werkt het niet.' Volgens Diegenbach mag er best vanuit het eigen perspectief worden gedacht, maar er moet daarna wel een volgende stap worden gezet: 'Ook een goede lobbyist zoekt naar het belang van de andere partij.'

Stappen terug

Over de vraag of de Omgevingswet het, zoals beloofd, makkelijker gaat maken is Diegenbach stellig. 'Dat gaat gebeuren als je het los durft te laten. Dan geeft het minder regeldruk.

'De gemeenten gaan echt stappen terug doen'

Maar als de gemeente weer van alles vastlegt en de regie wil behouden gaat het niet lukken. Dat is heel fundamenteel. Het betekent dat de gemeente minder belang aan zichzelf moet hechten. Zij moet echt stappen terugdoen en durven meer aan inwoners en initiatiefnemers over te laten. 'Dat deze omschakeling moeilijk wordt voor overheden, ervaart Diegenbach. Ze denkt dat een helder en gedeeld beeld van het gezamenlijk belang binnen de gemeente ook bij kan dragen aan omgevingskwaliteit. 'Wat bijdraagt aan het belang van de samenleving en aansluit op de omgevingskwaliteiten, heeft per definitie een positieve uitwerking.' ←

MijnOmgevingsvisie.nl
De website [MijnOmgevingsvisie.nl](https://mijnOmgevingsvisie.nl) van Architectuur Lokaal biedt handreikingen en voorbeelden aan lokale overheden en anderen die (gaan) werken aan omgevingsvisies. De site volgt de ontwikkeling van omgevingsvisies op de voet. Te zien is in welke gemeenten reeds omgevingsvisies zijn vastgesteld. Over elk van deze visies wordt een globaal beeld geschetst over proces, participatie, omgevingskwaliteit en opgaven. Ook alle resultaten zijn te vinden van het onderzoek om te komen tot een bruikbare methodiek voor het opstellen van omgevingsvisies. Ook hierbij lag de nadruk op proces, participatie, omgevingskwaliteit en opgaven. De methodiek is toegepast in een aantal ontwerpateliers.

INFORMATIE

Simone Diegenbach is zelfstandig landschapsarchitect in Voorburg.

Toine ter Berg studeert geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij doet als stagiair bij Architectuur Lokaal onderzoek naar participatie en omgevingskwaliteit in Omgevingsvisies.

Lange tafel in de uiterwaarden van de Waal | FOTO KARSTEN REINIERS - ARK NATUURONTWIKKELING

Lange tafels Natuur als bondgenoot

“Om iets van het onderstaande te begrijpen, is het goed te weten hoe ik ben opgegroeid: in grote families en van kinds af aan ondergedompeld in een wereld van vlinders, vogels, hagedissen en salamanders. Rijkdom is voor mij een lange tafel waaraan wij ons proberen te verstaan met zoveel mogelijk anderen; andere mensen, maar ook andere soorten.” Ook bij natuurontwikkeling is het sluiten van bondgenootschappen van belang, aldus Wouter Helmer

WOUTER HELMER

Uitgestoken hand

Natuurontwikkeling - of *rewilding*, zoals we het tegenwoordig in de internationale context noemen - is voor mij op de eerste plaats: een uitgestoken hand. En dan bij voorkeur naar sociale groepen, economische sectoren en ecosystemen, die zich net even buiten onze comfortzone bevinden of zelfs regelrecht bedreigend lijken. Omdat juist uit die contacten nieuwe inzichten kunnen ontstaan. Dit zag ik voor 't eerst in het plan *Ooievaar, de toekomst van het riviereengebied*, waarin zulke baanbrekende bondgenootschappen werden voorgesteld. Met Rijkswaterstaat, ontgronders - voorheen toch gedoodverfde vijanden van de natuur - en met de natuur zelf, als scheppende kracht van het rivierenlandschap. Het werd de

‘Natuurontwikkeling is voor mij op de eerste plaats: een uitgestoken hand’

inspiratiebron voor de programma's *Levende Rivieren*, *Ruimte voor de Rivier* en andere varianten op een thema waarin honderden mensen en organisaties hebben samengewerkt en nog steeds samenwerken. Hoogwaterveiligheid werd gekoppeld aan delfstoffenwinning, waarna stromende nevengeulen, rivierduinen, ooibossen en rondtrekkende kuddes het landschap verder vormgaven. Wie nu door gebieden als de Gelderse Poort reist of de Grensmaas afvaart, ziet een explosie van leven en miljoenen mensen per jaar, die daarvan genieten. 'Natuur als bondgenoot' stond ook centraal bij de *Coalitie Natuurlijke Klimaatbuffers*, die vanaf 2010 op tientallen plekken in Nederland het landschap veerkrachtiger heeft gemaakt met behulp van natuurlijke oplossingen. Je kunt nu rondlopen in de waterrijke natuurgebieden, die steden als Groningen of Eindhoven voor overstromingen behoeden. De Zandmotor voor de Westlandse kust is een ander fraai voorbeeld van hoe natuurkrachten - in dit geval zeestromingen, die zand over de kust verdelen - kunnen bijdragen aan een veiliger en aantrekkelijker landschap.

Grazende brandweer

Met *Rewilding Europe* en haar regionale partners trekken we deze filosofie door naar Europese thema's. Door voormalige veenontginningen in Scandinavië weer te vernatten, ontstaan vogelrijke *wetlands*, krijgen visrivieren weer schoon water aangevoerd en wordt één van Europa's grootste CO₂-bronnen omgevormd naar een reusachtige koolstof-opslag. Elders draagt natuurlijke begrazing bij aan de vastlegging van koolstof in vegetatie en bodem. Het leidt tot mozaïeklandschappen, die buitengewoon rijk zijn aan leven. Als grazende brandweer kunnen de kuddes paarden, wisenten en herten bovendien een belangrijke bijdrage leveren aan het beheersen van bosbranden in het mediterrane gebied. Als derde voorbeeld noem ik het gecontroleerd opruimen van verouderde dammen in Europese rivieren (daar zijn er vele tienduizenden van!), waardoor risicovolle

‘De complexiteit van de maatschappelijke opgaven en de betrokken ecosystemen vragen om een open architectuur’

situaties (evt. doorbraken) worden voorkomen, maar ook trekvissen in rivieren kunnen terugkeren en natuurlijk sediment-transport wordt hersteld, wat weer van belang kan zijn voor een veilige kustopbouw.

Al deze projecten vragen om inleidende inrichtingsmaatregelen, waarbij aard en vorm het doel zoveel mogelijk moeten dienen. Vanwege de complexiteit van de maatschappelijke opgaven en de betrokken ecosystemen, vraagt dit om een open architectuur, die fysiek en procesmatig ruimte creëert om te leren van de nieuwe →

Met tienduizenden kinderen het veld in; hier langs de Grensmaas | FOTO JAN JANSSEN@MEERS

De grazende brandweer aan het werk in Spanje | FOTO JUAN CARLOS MUNOS - REWILDING EUROPE

Damverwijdering in de Pärnu-rivier, Estland – één van de meest effectieve manieren van rivierherstel | FOTO MINISTRY OF ENVIRONMENT ESTONIA

Vegetarisch eten als ruimtelijke oplossing | FOTO STAFFAN WIDSTRAND - REWILDING EUROPE

Wouter Helmer bij de collegereeks Landschap met Dirk Sijmons, Architectuur Lokaal, Gertrudiskapel, Utrecht, 10 december 2019

→ interacties; van nieuwe partners, zowel sociaal, economisch als ecologisch. Een soort lange tafel dus, waaraan de dialoog kan worden voortgezet. Want ook: in een veranderende samenleving met een veranderend klimaat en een dynamische natuur, zijn de oplossingen van vandaag niet per sé de beste oplossingen voor de problemen van morgen.

Te kleine tafeltjes

Terug naar Nederland. Neem het vraagstuk van de stikstofproblematiek. Als we dat primair gaan oplossen met stikstofarm veevoer of betere luchtwassers, hebben we niks geleerd van 'Ooievaar'. Dan dekken we weer veel te kleine tafeltjes. In een luchtwasser kun je niet recreëren, geen water opstaan, geen biodiversiteit ontwikkelen. De toegevoegde waarde is te klein. Vergelijk het met het rivierengebied, waar het investeren in hogere dijken alleen meerwaarde zou hebben gehad in tijden van extreem hoog water (eens in de zoveel honderd jaar), terwijl het nu gekozen alternatief - verlaagde, natuurlijke uiterwaarden - niet alleen klei, zand en grind oplevert, maar ook 24/7 een aantrekkelijk landschap, met een hoogwaardige recreatie-economie.

'Door minder vlees te eten zetten we de deur open naar een ruimtelijke revolutie'

Als het inderdaad zo is dat we 40% van ons landbouwlandschap nodig hebben voor de productie van vlees, dan dient zich met de stikstofcrisis en het opkomend klimaatbewustzijn een enorme kans aan tot kwaliteitsverbetering van ons landschap, die veel verder reikt dan puur technische oplossingen. Door minder vlees te eten creëren we niet alleen een schoner milieu, maar we verminderen ook het dierenleed en, belangrijk in dit verband, we zetten de deur open naar een ruimtelijke revolutie. Verbeeld je eens wat we met 4-5% van het Nederlandse landschap zouden kunnen doen als we eens met z'n allen een dag minder vlees eten. Hoe zien die vegetarische - of op zijn minst vleesarme - landschappen van de toekomst eruit? Welke gewassen gaan we verbouwen? Welke natuur ontwikkelt zich daarbij? Wat kunnen wij uit die natuur zelf nog oogsten? Hoe ziet het boerenbedrijf er dan uit? Welke andere landschapsfuncties kunnen meer ruimte krijgen? Welke ruimtelijke zonering past daarbij? De toegevoegde waarde van minder vlees eten is enorm en het lijkt me geweldig om de praktische uitwerking daarvan op landschapsschaal ter hand te nemen en verder door te denken met architecten, ecologen, boeren en buitenlui. En waar kun je dat beter doen dan aan een lange en goed gedekte tafel?

INFORMATIE

Wouter Helmer is medeoprichter van Stroming b.v., ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature en Rewilding Europe. www.rewildingeurope.com

Plan Ooievaar is een ruimtelijk plan uit 1986 dat een ontwikkelingsvisie voor het Nederlandse rivierengebied beschreef. Doel was om het rivier-ecosysteem weer werkend te krijgen in samenhang met maatschappelijke activiteiten als landbouw, scheepvaart, veiligheid, delfstoffenwinning en recreatie. Het plan werd door wetenschappers uit verschillende disciplines opgesteld nadat de EoWijersstichting een ideeënprijsvraag had uitgeschreven met als thema 'Nederland rivierenland'. Het plan werd uit 34 inzendingen als het meest waardevol geselecteerd.

De publicatie is te downloaden via <http://publicaties.miniimm.nl/documenten/ooievaar-de-toekomst-van-het-rivierengebied>.

Coalitie Natuurlijke Klimaatbuffers (CNK) bestaat uit acht natuurorganisaties: Vogelbescherming Nederland, Staatsbosbeheer, Wereld Natuur Fonds, ARK Natuurontwikkeling, Waddvereniging, De Natuur en Milieufederaties, LandschappenNL en Natuurmonumenten. Sinds 2008 werkt de coalitie aan het tot stand brengen van natuurlijke klimaatbuffers in haar gebieden. www.klimaatbuffers.nl

Levende rivieren
In 1992 zag de visie Levende Rivieren van het Wereld Natuur Fonds het licht: een visie op de toekomst van het rivierengebied. De afgelopen vijftig jaar heeft dat veel opgeleverd voor natuur en landschap langs onze rivieren. O.a. circa 15.000 hectare aan nieuwe natuur. In 2017 is de visie geactualiseerd en verder uitgewerkt door een brede coalitie van natuur- en milieuorganisaties. www.levenderivieren.nl

Ruimte voor de rivier
Doel van het programma Ruimte voor de rivier was het tegengaan van overstromingen van de grote rivieren en, in navolging van het gedachtegoed van Plan Ooievaar uit 1986, het verbeteren van de 'ruimtelijke kwaliteit' van het rivierengebied. De werken vanaf 2007 werden uitgevoerd in samenwerking met Rijkswaterstaat, de ministeries van Infrastructuur en Milieu en van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, diverse waterschappen, provincies en gemeenten. Het programma is begin 2019 afgerond. <https://www.rijkswaterstaat.nl/water/waterbeheer/bescherming-tegen-het-water/maatregelen-om-overstromingen-te-voorkomen/ruimte-voor-de-rivieren/index.aspx>

Terugkeer van de menselijke maat noodzakelijk

Om je eigen land te leren kennen kun je je oor te luisteren leggen bij mensen in verre oorden en je laten verrassen door wat zij daar menen te weten over ons land. Naast doodoeners over klompen en tulpen hoor je met name die dingen die men over ons land tot de verbeelding vindt spreken. Polders, Hansje Brinker met zijn vinger in de dijk, schepen die hoog door een laag land varen. Het ongemakkelijke gevoel dat ze ieder moment bij het breken van een dijk door de watermassa's kunnen worden meegesleurd. Ze vertellen het met een glimlach maar proberen je toch te doorgronden of wij, Nederlanders niet iets van die zorg delen.

JAAP DIRKMAAT

Leven onder zeeniveau

Een veel gehoord gezegde over ons land in het buitenland is 'dat God weliswaar de wereld geschapen heeft behalve Nederland: dat is geschapen door de Nederlanders zelf.' En laten we eerlijk wezen, Nederlanders zijn in voortdurend gevecht tegen het water geweest. Oude schilderijen getuigen daarvan. Voortdurend 'dragen' wij het water naar de zee, via een labyrint van sloten en vaarten, boezems en kanalen aangesloten op eerst duizenden molens, later honderden gemalen. Het is een uniek, vernuftig systeem, nergens elders te vinden. Wanneer vroeger de wind ons in de steek liet en de windmolens stil vielen was er paniek. Stoom- en elektrische gemalen mogen niet versagen, anders verandert West-Nederland in Atlantis. Duinen en dijken moeten voorkomen dat rivieren en de zee ons zelf gemaakte land komen opeisen. We kunnen veilig constateren dat verreweg de helft van ons land zonder de mens niet had bestaan. Het zijn de terpen, dijken, sloten en windkracht, later op stoom gebracht, die het leven onder zeeniveau mogelijk maken. Laag vliegend over Laag Holland met een lage zon maakt schitterend, glinsterend duidelijk hoe fraai, strak, soms speels ons waterland is.

Ondergrond

Er is ook land dat niet door ons werd bedacht en gemaakt. Dan zijn er plots minder sloten, is er ontgonnen op zand, löss, klei of hoogveen. Veel van dat land heeft een ondergrond van puin van elders, in en na de ijstijden hierheen getransporteerd. Doorsneden met rivieren, beken en soms overstoven uit drooggevallen beddingen. Dat land →

FOTO'S VERENIGING CULTUURLANDSCHAP NEDERLAND

→ is alleen aan het oppervlak door ons mensen verzonnen maar in de vorm meer door de ondergrond afgedwongen. De patronen van sloten met elzenhagen, houtwallen al dan niet begreppeld en heide- en bosontginningen. Veel percelen omwald of omhaagd.

Opstreckende verkaveling

Boeren en boerinnen maakten deze landschappen door de eeuwen heen, organisch gegroeid door noeste arbeid, op de woeste gronden veroverd. Levend in eenvoudige plaggenhutten of boerenstulpjes toverden ze heel geleidelijk het landschap om naar hun menselijke maat. Als de gevlochten wallen en hagen het wild buitensloten en het graan en gedomesticeerde vee er veilig binnen opgeborgen stond, bestempelden ze hun gevoel als 'behaaglijk' en 'lagen' de landerijen

'Ons land is stil, leeg en open geworden'

'in vrede'. Waar in het westen alles strak en bovenregionaal geregeld moest worden via hoogheemraadschappen/waterschappen (anders zou de ondergang letterlijk volgen), was het met name in het oostelijk Saksische deel van ons land de buurtschap met feodale heren van adel en stand die de scepter zwaaiden. Veel gronden werden door een hele buurtschap gezamenlijk gebruikt als gemeenschapsgrond. Het landschap ontstond lekker rommelig en organisch zouden wij nu zeggen. Tot vaak veel later dan de 13^e eeuw - toen er al wel waterschappen waren - werden zogenaamde Boerenmarken opgericht, waar de macht van de landgoedeigenaren (adel) en de grote boeren duidelijk voelbaar was. De ontginning van de woeste gronden raakte vervolgens in een stroomversnelling en het landschap dat daardoor ontstond had veel slootjes, singels en wallen, maar dan strak en recht in het gelid. De toegepaste 'opstreckende verkaveling' is, gedeeld met Oostfriesland in Duitsland, de meest bepalende kavelstructuur die tijdens de grote ontginningen het kaartbeeld gingen bepalen.

Rijk geschakeerd cultuurlandschap

Boerderijen werden gebouwd in zogenaamde lintdorpen, met daarachter kilometers lange kavels geschraagd door sloot of wal. Per ongeluk, dus niet met voorbedachten rade, repeteerden de agrarische cultuurlandschappen nu precies die biotoop-kenmerken in hun verkaveling die ook van nature het rijkst aan leven zijn. Niet de oppervlakte van een meer of bos doet er toe, het is vooral de lengte aan oever of bosrand die de rijkdom aan insecten, planten, vogels en zoogdieren, reptielen, amfibieën, vissen enzovoorts bepaalt. Met de lengte, hagen en houtwallen werd een kolossale lengte aan oeverlengte en bosranden aan het land toegevoegd. Door toeval ontstond een zeer rijke flora en fauna in een zeer rijk geschakeerd cultuurlandschap dat zijn wortels heeft vóór de Romeinse tijd en waarop eeuwen werd voortgeborduurd. Eigenlijk kwam er pas de klad in met

'iets van de menselijke maat teruggeven en duurzaam produceren vergt een masterplan en een bak duiten'

vindingen als kunstmest, stoommachines, prikkeldraad en chemische bestrijdingsmiddelen. De mishandeling van de bodem, het water en het leven zelf begon.

Stalinistische roofofbouw

Dit gebeurde onder het mom van nooit meer honger, appellerend aan de in ieders geheugen gegrift staande hongerwinter, die niet was ingegeven door een te lage voedselproductie, maar door voedselroof door de Duitsers ten behoeve van hun frontsoldaten. Onder verwijzing naar de plattelandsarmoede die daar niet onderdeel voor die van de arbeiders in de industriesteden, werden grote delen van het landelijk gebied op bijna stalinistische wijze hervormd, ten koste van overigens vele boerenbedrijven. 30.000 historische boerderijen werden met krotpremies gesloopt, een lengte van 450.000 kilometer landschapselementen werd gedempt of gerooid en 35.000 kilometer kronkelweggetjes en kerkenpaden verdween. Vrijwel alle beken werden een onnatuurlijke loop opgedwongen en waterscheidingen werden verlegd. Dit alles opende via ruilverkavelingen de weg tot de intensieve roofofbouw plgende landbouw van nu.

Menselijke maat

Ons land is stil, leeg en open geworden. Om in absolute zin het tweede landbouw-exportland op aarde te kunnen zijn en blijven moeten wij onze laatste grutto's, leeuweriken, vlieders en bijen wel haast inleveren. Ons grondwater en de bodemstructuur offeren en onze geschiedenis steeds verder uitwissen. Een typische Nederlandse karaktereigenschap is ook: in verrukking, over een mooi stukje landschap in eigen land, uitroepen: 'Oh wat mooi, het lijkt het buitenland wel.' Dit zou een Brit, Ier, Belg of Fransman nooit over zijn eigen land zeggen.

Ons landschap weer stofferen, iets van de menselijke maat teruggeven en duurzaam produceren zal een masterplan vergen en, zoals bij alles wat je eerst kapot gemaakt hebt, ook een bak duiten.←

INFORMATIE

Jaap Dirkmaat is directeur/oprichter van de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (VNC) en voorzitter/oprichter van de Stichting Das&Boom.
www.nederlandslandscapschap.nl

The proof of the pudding is in the eating

Nieuwe Rotterdamse architectuurnota

De Ruiterbrug komt voort uit een ontwerpselectie door de gemeente. Ontwerp: Happel Cornelisse Verhoeven architecten | FOTO'S FRANS HANSWIJK

In het najaar van 2019 verscheen de nieuwe architectuurnota van de gemeente Rotterdam. Hoe geeft de stad vorm aan condities voor ruimtelijke kwaliteit en richting aan vitaal architectuurklimaat? Bas van der Pol, directeur van architectuurinstituut AIR, werkte in co-creatie met de sector actief mee aan de totstandkoming van de nota. De gemeente is de enige in Nederland, die op deze manier het architectuurbeleid heeft vastgesteld en daarin cultuur en stadsontwikkeling heeft verbonden. Nu komt het aan op uitvoering van het ambitieuze beleid. Van der Pol: "The proof of the pudding is in the eating. Lukt het om rake actieagenda's te maken en als stad gezamenlijk werk te maken van wat de nota beoogt, dan is het een hele goede nota". BAS VAN DER POL

Architectuur als publieke zaak

Met de vernieuwde nota *Rotterdam Architectuurstad, met ontwerpkracht bouwen aan Rotterdam* bouwt de gemeente Rotterdam voort op het architectuurbeleid uit 2010, evalueert resultaten en zet lijnen uit voor continuïteit en vernieuwing. Kernwaarden als het belang van cultuur-historische gelaagdheid en de samenhang tussen publieke ruimte en toekomstgerichte architectuur zijn daarbij onverminderd belangrijk. Evenals het werken aan goed opdrachtgeverschap, de kansen voor ontwerptalent en de uitwisseling van kennis.

Het inhoudelijke accent van de nieuwe nota ligt vooral op de betekenis van ontwerp als een ontwikkelkracht voor urgente stedelijke vraagstukken. Daarbij valt te denken aan inclusiviteit van de stad, aan de energietransitie en een

kwalitatief hoogwaardige woonomgeving. De nota daagt uit tot experiment en innovatie op deze thema's en onderstreept het belang van het samenspel tussen de gemeente, de vak gemeenschap en het publiek. Hiermee sluit het nieuwe beleid aan op de lange lijnen in de Rotterdamse bouwcultuur en wordt architectuur nadrukkelijk als een publieke zaak voor de stad opgevat. Als een brede discipline die de brug slaat tussen denken en het doen, verbeelding en maken, tussen cultuur en stadsontwikkeling.

Cultuur en Stadsontwikkeling

De gemeentelijke afdelingen Cultuur en Stadsontwikkeling namen samen het initiatief tot de vernieuwde nota en de →

Stadsbeeld Rotterdam

Fenix 1, herbestemming van een van de Fenixloodsen tot woongebouw.
Ontwerper: Mei architects and planners

Industriegebouw. Ontwerp: Hugh Maaskant

→ opstelling daarvan. Daarmee onderstrepen ze niet alleen de brede oriëntatie, maar vooral de wederkerigheid van ontwerp en ontwikkeling. Het beleid kwam tot stand via een uitgebreide dialoog met de ontwerpsector, de markt en met culturele instellingen, passend in de Rotterdamse traditie van samen stadmaken. Het beschrijft de condities voor ruimtelijke kwaliteit en een sterk architectuurklimaat, geeft een reflectie op de vorige nota en zet vijf richtinggevende programmalijnen uiteen. De programma's worden de komende jaren in samenwerking met de vakgemeenschap concreet uitgewerkt in

'De gemeente Rotterdam positioneert architectuur nadrukkelijk als publieke zaak voor de stad'

actieagenda's. De uitvoering van de agenda wordt periodiek geëvalueerd. Zo heeft de gemeente Rotterdam niet slechts een breed gedragen beleid opgeleverd, maar is de inzet ook om een 'lerende' nota te maken die opnieuw een decennium lang relevant kan blijven.

Vijf programmalijnen

De eerste programmalijn *Rotterdamse eigenheid* in de leefomgeving legt het accent op stedelijke gelaagdheid en het voortbouwen op de karakteristiek en identiteit(en) van de bestaande stad. In de achterliggende periode zijn transformatie en stedenbouwkundige samenhang tot belangrijke Rotterdamse thema's gemaakt. Zo bestaat ruim de helft van ruim 450 inzendingen van tien jaar Rotterdam Architectuurprijs uit transformatieprojecten, herbestemming of renovatie. De waardering voor de wederopbouwarchitectuur als identiteitsdrager van de stad is bevochten door het succes van het Schiekadeblok en geïnspireerd door de opleving van het Industriegebouw en stadsstraten als De Meent. De voortdurende verdichting van de binnenstad en de realisatie van onder meer het Centraal Station en de Markthal zijn daarnaast als vliegwiel benut voor de kwaliteitsprong van de openbare

ruimte en de stad op ooghoogte, een opgave waar de stad al jarenlang consequent in investeert. De ambitie voor de komende jaren is om deze voortdurende inzet op een compacte en gelaagde stad betekenisvol te verbinden met het vormgeven aan abstracte opgaven als klimaat-adaptatie, mobiliteitstransitie, gezondheid en circulariteit. Het architectuurbeleid is in dat kader niet los te zien van de, ook recent vastgestelde, *Hoogbouwvisie* en de eerste aanzet tot de *Omgevingsvisie* van de gemeente. In de achterliggende periode is bovendien gewerkt aan 'vuistregels' voor het bouwen in de binnenstad en de stads-wijken. Een manier om de complexiteit van afwegingen aan de voorkant van projecten inzichtelijk te maken en te inspireren tot kwalitatief goede keuzes.

Actief opdrachtgeverschap

Met de programmalijnen *Actief opdrachtgeverschap* en *Krachtige Rotterdamse ontwerpsector* geeft de Architectuurnota uitdrukking aan het belang van goed opdrachtgeverschap, talentontwikkeling en een sterk vestigingsklimaat. Architectuur draagt in belangrijke mate bij aan de internationale positionering van Rotterdam. Het ambassadeurschap van ontwerpers en de lokale betrokkenheid van de sector is economisch en maatschappelijk van grote betekenis voor de stad. Rotterdam is architectuurstad, niet alleen vanwege zijn gebouwde architectuur en moderne geschiedenis, maar

'Het architectuurbeleid is niet los te zien van de Hoogbouwvisie en de Omgevingsvisie van de gemeente'

ook in belangrijke mate vanwege het ecosysteem dat wordt gevormd door een omvangrijke en gevarieerde sector en de aanwezigheid van goede opleidingen, betrokken opdrachtgevers en een culturele infrastructuur. Dit ecosysteem heeft de afgelopen decennia, onder druk van crises en de heroriëntatie van het landelijke architectuurbeleid, aan vitaliteit ingeboet maar zal de komende jaren

opnieuw een stevig fundament moeten vormen onder de verwezenlijking van de ambities die deze nota centraal stelt.

Het versterken van het verband tussen de praktijk en de culturele infrastructuur van de stad is daarvoor belangrijk. Ook kan ontwerpkracht in een vroeg stadium van opgaven worden benut door het inrichten van labs of ateliers en coalitievorming rond complexe vraagstukken. Een eerste voorbeeld is het partnerschap van Rotterdam in de huidige editie van European met vijf locaties. De komende jaren wil de stad daarnaast verder vormgeven aan zijn eigen voorbeeld stellende opdrachtgeverschap, kennisdeling bevorderen en andere partijen stimuleren. Toegankelijke

'De Architectuurnota geeft uitdrukking aan het belang van goed opdrachtgeverschap, talentontwikkeling en een sterk vestigingsklimaat'

en transparante ontwerpersselecties en het openen van kansen voor jong talent zijn daarvoor belangrijke uitgangspunten.

De gemeente Rotterdam werkte daarom in de vorige beleidsperiode met het Architectenplatform aan een Protocol Ontwerpersselecties. Deze leidraad kan worden doorontwikkeld en vertaald worden naar complexe contractvormen. De Rotterdam Architectuurprijs blijft tenslotte ook in de volgende periode een belangrijke stimulans en inspiratiebron voor goed samenspel tussen ontwerp, opdrachtgeverschap en de bouw.

50.000 nieuwe woningen

De laatste twee programmalijnen *Architectuur als zaak voor alle Rotterdammers* en *Rotterdamse innovaties en experimenten* zijn nauw verweven met de urgente stedelijke uitdagingen voor de toekomst. Wil Rotterdam herkend blijven worden als architectuurstad, dan moet het opnieuw inspireren tot architectuur met zeggingskracht en uitdagen tot maatschappelijk relevante experimenten en innovatie in

de traditie van de Van Nelle Fabriek, het Justus van Effenblok en het Singelplan van Rose. De stad wil de komende jaren 50.000 nieuwe woningen bouwen, werken aan een kwaliteitsprong van leefomgeving en kiest voor de complexiteit van de compacte stad. Het vormgeven aan deze uitdaging, aan de energietransitie en aan een inclusieve stad vormt een integrale opgave waaraan dwars door schalen en disciplines, in co-creatie met het publiek gewerkt moet worden. Culturele instellingen kunnen deze opgaven agenderen, in een bredere context plaatsen en kennisuitwisseling organiseren.

De gemeente Rotterdam kiest met de titel *Rotterdam Architectuurstad* voor een zelfbewust en ambitieus beleid. Het succes ervan zal bepaald worden door de samenwerking die het centraal stelt en de concrete vertaling in de goede groei van Rotterdam. Laat de actuele crisis daar de urgentie van bewijzen eerder dan ervan af te leiden. ←

INFORMATIE

Bas van der Pol vormt, samen met zijn collega Barbara Luns, de directie van AIR (Architectuur Instituut Rotterdam)
www.airrotterdam.eu

Rotterdam Architectuurstad, Met ontwerpkracht bouwen aan Rotterdam (oktober 2019):
www.rotterdam.nl/wonen-leven/architectuur/Architectuurnota.pdf

Voet aan de Grond krijgen

Eind 2018 won Enzo Valerio de prijsvraag voor een paviljoen in het Hilversumse Pinetum Blijdenstein. Het definitief ontwerp is inmiddels klaar; de architect gaat het zelf uitvoeren. Nu nog het benodigde budget zien te verwerven. KIRSTEN HANNEMA

Maquette Paviljoen Pinetum Blijdenstein | ONTWERP ENZO VALERIO

Tussen de naaldbomen van het Hilversumse Pinetum Blijdenstein staat sinds kort een stel opmerkelijke 'stronken'; niet met jaarringen, maar opgebouwd uit lagen beton. Het zijn proefstukken voor het nieuwe paviljoen dat architect Enzo Valerio in de botanische tuin gaat bouwen. 'We testen hoe het materiaal zich houdt in het Hollandse klimaat. Het dak zal glad bekist worden en de vloer glad geslepen. Op het onderste deel van de wanden - ruw gemaakt door er met de hamer stukken af te slaan - hoop ik dat mos gaat hechten. Zodat het straks lijkt alsof het paviljoen uit de grond is gegroeid.'

Monumentaal

Met zijn ontwerp *Grond* won Valerio eind 2018 de prijsvraag die de Stichting Pinetum Blijdenstein in samenwerking met Architectuur Lokaal uitschreef. Het bestaande podium - een verhoogde tegelvloer met golfplaten dak

'Uit de vraag om een maquette op schaal 1:20 sprak de denkrichting van de opdrachtgever'

- was aan vervanging toe. 'Het is destijds rechttoe rechtaan in elkaar getimmerd', vertelt Izaak Hilhorst, bestuurslid van Pinetum Blijdenstein, jurylid en mede-initiatiefnemer van het plan voor het multifunctionele paviljoen. 'We willen meer dan een ruimte voor huwelijksceremonies en een concert: een plaats waar je in de tuin kunt zitten en ervaren hoe mooi die is. Om te beginnen door de bijzondere collectie bomen een planten, maar ook vanwege het ontwerp dat tuinarchitect Copijn in 1909 maakte, in Engelse landschapstijl. We kwamen op het woord monumentaal: een bouwwerk dat je je herinnert, en dat tegelijk ruimte laat aan de tuin.'

Nieuw gezicht

Los van de mooie opdracht en de locatie, was het de vraag om een 1:20 maquette te maken die Valerio aantrok in de prijsvraag. 'Daaruit sprak de denkrichting van de opdrachtgever; men verwachtte een uitspraak over de materialisatie, en voor mij is dat een belangrijk vertrekpunt.' Hout leek een voor de hand liggende keuze in een lommerrijke omgeving, maar dat viel voor hem af. 'De architectuur gaat dan al snel concurreren met de beplanting. We zochten naar een abstracter idee. Destijds werd in Hilversum een viaduct aangelegd; ik reed langs een afgegraven stuk grond, waar je de aardlagen zag: boven bijna zwart, dieper gelegen oker en geel. Dat beeld hebben we vertaald naar wanden van in lagen gegoten beton, waarvoor we het zand uit de tuin gaan gebruiken.'

Wat hem opviel aan de plek, is dat niet alleen de podiumzijde, maar ook de huidige achterkant kwaliteit heeft. 'Dat is een mooie, besloten plek die nu niet als zodanig gewaardeerd wordt; wij willen hier een nieuw gezicht naar de tuin maken.' Valerio maakte

een open compositie bestaand uit een vloerplaat waarop drie staanders rusten die het platte dak dragen. Het beton is op verschillende manieren bewerkt: de muren zijn aan de onderzijde afgehamerd, de vloer is geslepen waardoor de stenen in het beton zichtbaar worden, het dak - met staal bekist - is spiegelglad.

Studiereis

'Het is een integer ontwerp', vindt Hilhorst, 'met een immanente samenhang. Een ding in zichzelf, dat tegelijk past in zijn omgeving. Het viel ons op dat Enzo de enige was die de beplanting rond het paviljoen helemaal in kaart had gebracht; ook dat pleitte voor hem.'

De jury koos unaniem voor *Grond*; Hilhorst was laaiend enthousiast. 'Tegelijk dacht ik: mijn hemel, gaan we dit echt maken, staat dit straks in de tuin?' 'Het stichtingsbestuur moest wennen aan het idee van beton in een omgeving van baksteen en dakpannen', vult Valerio aan. 'De prijsvraagmaquette was voor hen best abstract. Voor de presentatie die ik daarna aan het bestuur gaf, heb ik daarom een reeks sfeerbeelden gemaakt. Toch voelde ik dat er nog twijfel was over het materiaal.'

Hij stelde voor om hen mee te nemen op een 'studiereis' naar een project dat de kwaliteit toont die hij voor ogen heeft: de Bruder

'Ik dacht: mijn hemel, gaan we dit echt maken, staat dit straks in de tuin?'

Klauskapel in het Duitse Wachendorf, ontworpen door de Zwitserse architect Peter Zumthor. Daarnaast bezochten ze de steenhouwerij van Annika Staudt, die veel samenwerkt met Zumthor. 'Zij liet zien hoe bekisten, gieten en kleuren de materiaalwerking van beton beïnvloeden; dat het net zo kan spreken als natuursteen. Dat was het moment dat alle neuzen dezelfde kant op gingen, waarbij de trip ook de teamspirit heeft versterkt.'

Geduldig ondanks

Om te voldoen aan de functionele eisen die het stichtingsbestuur had opgesteld - goede

akoestiek, duurzaam, onderhoudsarm - is het schetsontwerp op een aantal punten aangepast. Het paviljoen is iets groter geworden (52 m²), licht gedraaid en het dak is meer naar voren getrokken om de vloer tegen regen te beschermen. Hilhorst: 'Enzo heeft dat geweldig gedaan, hij bleef geduldig, ondanks.' Aan de hand van 14 maquettes van schuim is het plan geëvolueerd tot een

'Dit soort projecten zijn toch de zonnestrallen van de toekomst'

definitief ontwerp, dat Valerio afgelopen december aan het stichtingsbestuur heeft gepresenteerd. Valerio: 'Omdat er veel bestuursleden - en meningen - zijn, was het wenselijk om nog een contactmoment te hebben. Ook om de tuinbaas, die in het Pinetum woont, te enthousiasmeren.' Hij maakte daarvoor met zand uit de tuin een maquette van beton, waarmee het bouwproces is getest. Aan de hand van de uitkomsten van de proefstukken wordt de definitieve samenstelling van het beton bepaald.

Fondsenwerving

De volgende stap is de aanvraag van de bouwvergunning bij de gemeente Hilversum en het informeren van de buurt over de bouwplannen. Dan moet nog één cruciaal onderdeel geregeld worden: geld. 'Wij hebben het benodigde bedrag niet, dat hebben we vanaf het begin aangegeven', zegt Hilhorst. 'Voor de prijsvraag hebben we subsidie van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en de gemeente Hilversum gekregen, ook de architect heeft geïnvesteerd in het voortraject.'

Nu is het zaak om fondsen te werven; de stichting heeft daarvoor een boekje gemaakt. Het is een lastige periode door de coronacrisis; Hilhorst beseft dat de bouw van een paviljoen nu misschien niet overal de hoogste prioriteit heeft. 'Maar als je weet dat zeker de helft van het budget bestemd is voor de ambachtslieden die het gaan maken, zie je dat het ook een investering in cultuur is. Dit soort projecten zijn toch de zonnestrallen van de toekomst; die moeten we verwelkomen.' ←

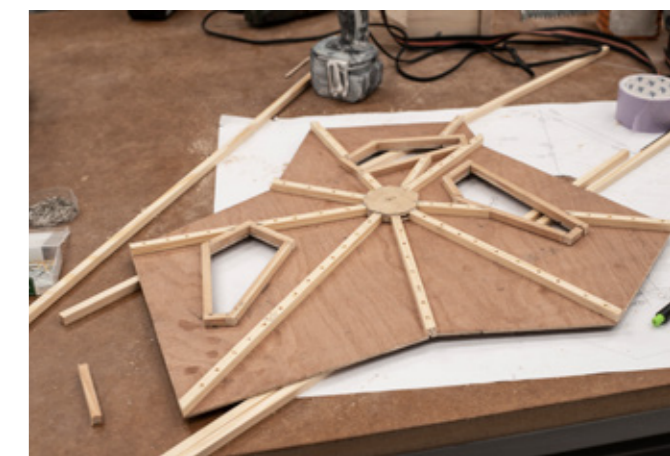
INFORMATIE

In de rubriek **En de winnaar is...** belichten we het verloop en de weg naar realisatie na afsluiting van een ontwerprijvraag. De prijsvraag werd georganiseerd door Architectuur Lokaal op verzoek van de stichting Pinetum Blijdenstein. Alle informatie over de prijsvraag en de inzendingen is te vinden op www.arch-lokaal.nl/enzo-valerio-wint-prijsvraag-paviljoen-pinetum-blijdenstein

Pinetum Blijdenstein, www.pinetum.nl

Enzo Valerio, www.enzovalerio.com

Kirsten Hannema is architectuurcriticus en -journalist. Ze werkt voor De Volkskrant en vakbladen als ArchitectuurNL en Museumtijdschrift. www.hannemaaboutarchitecture.eu

De ontdekking van het binnenstedelijk wonen sinds de jaren zeventig

Kleine geschiedenis van *gentrificatie*

Pakhuizen Brouwersgracht te koop | FOTO STADSARCHIEF AMSTERDAM

Voormalige pakhuizen Nijptang en Spitsbergen, Brouwersgracht, Amsterdam | FOTO STADSARCHIEF AMSTERDAM, MARTIN ALBERTS

In de jaren zestig en zeventig vertrokken bewoners naar nieuwe groeikernen buiten de stad. De herontdekking door nieuwe bewonersgroepen zette in deze periode door. Dit was het begin van de *gentrification* van een wijk als de Jordaan, maar ook in andere wijken in Nederlandse steden was deze ontwikkeling te zien. TIM VERLAAN

Er zijn nog vreemdelingen die menen dat je de Amsterdamse arbeider in de Jordaan moet zoeken. Ze komen bedrogen uit. Het wemelt er van de doctorandussen, die hier de romantiek van de vroegere armoede in veilige welstand ondergaan. En moeten we die gang van zaken betreuren? Geenszins. De Jordaan is in veler ogen de gezelligste buurt van Amsterdam en als je een beetje in de slappe was zit maak je van zo'n voormalig arbeidershuisje een droompaleis. Wie niet beter weet, zou denken dat deze observaties gisteren zijn opgetekend. We schrijven echter de zomer van 1979, toen Amsterdam zich net als andere Westerse steden middenin een diepe sociale en

economische crisis bevond. De suburbanisatie van de jaren zestig en zeventig had diepe sporen nagelaten in het fysieke en sociale weefsel van de stad. Met het vertrek van kapitaalcrachtige bewoners naar de groei-

'Voorop in het *gentrificatie*-proces gingen monumenten-beschermers, studenten en kunstenaars'

kernen verschaalde het voorzieningen-niveau, liepen winkelstraten leeg, en sloegen de verkrotting en verloederig overal toe. Tegelijkertijd ontdekten hoogopgeleide jongeren de Nederlandse volksbuurten als

een authentiek en romantisch alternatief voor de gestroomlijnde producten van de bouwindustrie in het buitengebied. Het was het begin van een ontwikkeling die bekend is komen te staan als *gentrificatie*.

Gentrificatie

De Jordaan is de bekendste maar zeker niet de enige buurt waar in de jaren zeventig de eerste tekenen van *gentrificatie* opdoken. De Britse sociologe Ruth Glass muntte de term in 1964 om het proces te beschrijven waarin de Londense middenklasse woningen uit de Victoriaanse tijd opkocht en renoveerde, met als gevolg stijgende prijzen en het

verdrijven van de lokale arbeidersklasse. Ook in kleinere steden begon het binnenstedelijk wonen in de naoorlogse periode al aan een voorzichtige opmars. Zo schreef het *Utrechts Nieuwsblad* in 1971 dat niet het gloednieuwe Hoog Catharijne, maar de 'gezelligheid, beslotenheid en eigenheid' van volksbuurten als Wijk C de maat aangaven van de toekomst.

Spijkerpakkenproletariaat

Hoe en waarom voltrok *gentrificatie* zich vrijwel *gelijktijdig* in alle westerse landen, en wat heeft het proces met architectuur te maken? De ontdekking van stedelijk wonen was het gevolg van een complex samenspel van vraag en aanbod op woningmarkten, de naoorlogse uitbouw van de verzorgingsstaat en een bredere zoektocht naar authenticiteit. Met de toenemende welvaart kregen steeds meer Nederlanders toegang tot hoger onderwijs, en dat genoten zij doorgaans in de grote steden. Na het afstuderen bleef het groeiende leger hoogopgeleiden verknocht aan de stad, waar zij vaak een baan vonden in de expansieve (semi)publieke sector. Socioloog Herman Vuijsje omschreef deze nieuwe stedelijke middenklasse in 1977 als het spijkerpakkenproletariaat: progressieve dertigers met een baan in wetenschap of welzijnswerk en een uitgesproken stedelijke woonvoorkeur. De keuzemogelijkheden van de stedelijke middenklassers waren evenals nu beperkt. Hoewel de hypotheekvoorwaarden in de jaren zeventig aantrekkelijk waren, was de woningbouwproductie teruggedropen terwijl het aantal kleine huishoudens explosief steeg. De vervallen maar ook relatief goedkope woningen in volksbuurten boden een uitkomst. Daarbij kwam door het vertrek van bedrijvigheid naar de stadsranden ook veel ruimte vrij voor wonen in voormalige bedrijfspanden, waarmee de kosmopoliet zich mooi kon afzetten tegen de doorsnee-bewoner van het gemiddelde rijtjeshuis. Van verdrijving was vaak nog geen sprake: zittende buurtbewoners kregen van de gemeente betere woningen aangeboden of kochten een woning in de groeikern.

Authenticiteit

Voorop in het *gentrificatie*proces gingen monumentenbeschermers, studenten en kunstenaars. Hun aanwezigheid in het Amsterdamse straatbeeld werd snel opgemerkt door de lokale pers. Het Parool sprak in 1963 al van de 'Jordanesso' als lokaal alternatief van de espresso, het toenemend aantal exotische eethuizen, modezaken en boetieks. Architectuurcriticus Simon Mari Pruys noemde de gemeentelijke saneringsplannen voor de Jordaan in 1970 kleinburgerlijk en prees juist de sociale en culturele menging - een goed voorbeeld van de drang naar authenticiteit die ook vandaag nog eigen is aan *gentrificatie*processen. Anderen zagen vooral de schoonheid van de

Sociale woningbouw, Lindengracht, Amsterdam

historische panden die met de sanering verloren zouden gaan, of zoals monumenten-beschermers Geurt Brinkgreve het in 1963 al verwoordde: 'De huidige generatie wil een binnenstad overdragen in herrezen luister, geen verstikte samenklontering van betonkolossen en krotbuurtjes. Een binnenstad, waar men al die leidinggevende, creatieve, gespecialiseerde mensen en organen vindt, die alleen in dit centrum tot volle ontplooiing en vruchtbare wisselwerking komen.' Het is een observatie die zo uit de koker van Richard Florida had kunnen komen. Monumentenstichtingen als Stadsherstel en Diogenes voegden de daad bij het woord, en kochten vervallen panden op om deze op te knappen voor bemiddelde starters. Zo zijn de

'Het Parool sprak in 1963 al van de 'Jordanesso' als lokaal alternatief van de espresso'

drijvende krachten achter *gentrificatie* in de afgelopen halve eeuw onveranderd gebleven: een buurt in verval wordt 'ontdekt' door de culturele klasse, waarna kapitaalcrachtige groepen de pioniers hun stedelijk paradijs uitprijzen. Daarbij weten we net als toen in het hier en nu eigenlijk heel weinig van degenen die vertrekken: journalisten zijn vooral geïnteresseerd in het 'op de kaart' zetten van een buurt en minder in de lotgevallen van degenen die het veld moeten ruimen.

Twee kanten van de medaille

De herontdekking van de Jordaan zette in de jaren zeventig door met de komst van het grote geld. Britse beleggers specialiseerden zich met hulp van architect Edo Spier in de transformatie van pakhuizen naar luxe loftwoningen: de enige manier van bouwen waarbij volgens Spier nog 'echte ouderwetse vindingrijkheid' werd gevraagd. Eén commentator sprak in 1973 profetische

woorden bij het aanschouwen van de Britse ondernemingslust: 'Het beeld van de Amsterdamse binnenstad zal in de toekomst worden bepaald door alleenstaanden of samenwonenden, welgesteld, klein maar comfortabel behuisd in oude huizen of pakhuizen.' Uiteindelijk volgde de gemeente deze pioniers, en gingen de saneringsplannen onder het bewind van wethouder Jan Schaefer definitief van tafel ten behoeve van sociale woningbouw en particuliere investeringen. Rond deze tijd kwam ook in andere Nederlandse steden het einde van de stedelijke crisis in zicht. Natuurlijk had de medaille twee kanten: enerzijds krabbelde met de demografische groei en toenemende investeringsdrang het voorzieningenniveau en leefklimaat weer op, anderzijds werden steden minder toegankelijk en minder spannend voor juist die groepen die in de jaren zestig en zeventig hadden bijgedragen aan hun redding. Wellicht is dat nog de grootste ironie van *gentrificatie*, een fenomeen met een veel langere geschiedenis dan de consternatie van vandaag doet vermoeden. Het is te hopen dat marginale stedelijke groepen als kunstenaars en studenten, die steeds moeilijker een dak boven hun hoofd kunnen vinden, met de aanstondse recessie niet langer als stoottroepen maar als volwaardige buurtbewoners met recht op een vaste plek worden beschouwd. ←

INFORMATIE

Tim Verlaan doet als universitair docent bij de Amsterdam University for Urban History acu.h.uva.nl onderzoek naar de sociaal-economische, politieke en culturele geschiedenis van West-Europese steden.

INITIATIEF VOOR GROENER NIJMEGEN

Bindertuin, ontwerp tuinbakken Koos Mek | FOTO KOOS MEK

ARCHITECTUURCENTRUM ALS PLANONTWIKKELAAR

Binder, zo heet het voormalige belastingkantoor in het stationsgebied in Nijmegen. Het wordt beheerd door woningbouwvereniging Talis. De naam is bedacht door verschillende betrokkenen, waaronder Talis zelf. 'In de naam zit natuurlijk het idee van verbinding,' zegt Jasper Weerkamp, wijkadviseur bij Talis. 'Maar het heeft ook te maken met de Snelbinder, de fietsbrug die er vlakbij ligt.' JOZIEN WIJKHUIJS

Beton en stenen

'Er is veel met Binder gebeurd de afgelopen jaren', zegt Sjon Debie, de projectleider bij de gemeente Nijmegen die zich bezighoudt met het gebouw. 'Het Rijksvastgoedbedrijf stelde panden beschikbaar toen de vluchtelingen-crisis begon, om mensen in op te vangen. De gemeente heeft daar toen op gereageerd, wij kwamen ruimte tekort en waren op zoek naar woonplekken voor statushouders.' In overleg met het COA werd het pand eerst twee jaar gebruikt om vluchtelingen die net aankwamen, asielzoekers dus, op te vangen en daarna door de gemeente om statushouders in te vestigen. Binder, een initiatief van de gemeente Nijmegen in samenwerking met Talis en Sterker sociaal werk, is een nieuwe - en noodzakelijke - woonvorm in Nijmegen. Dit woonconcept is bedoeld voor mensen die acuut woonruimte nodig hebben, maar niet onder de reguliere urgentieregelingen vallen. 'Binder is nu voor mensen die tot rust moeten komen. Bijvoorbeeld mensen die na

'Het stationsgebied is een hitte-eiland, er is weinig groen en de hitte komt er nauwelijks weg'

een scheiding ergens terecht moeten,' zegt Debie. Weerkamp vult aan: 'We zijn vorig jaar op 1 april gestart met het project, 1 mei zaten de eerste bewoners er. Niet iedereen heeft de financiële middelen om een woning te huren, of genoeg wachttijd opgespaard om er een te krijgen. We willen zorgen dat die mensen toch weer een vaste plek kunnen hebben.' Volgens Debie woont er nu een soort *magic mix* van mensen. 'Wij zijn ondertussen als gemeente bezig om het pand aan te kopen en samen met Talis gaan we kijken naar de toekomst van het gebouw. We denken bijvoorbeeld ook aan culturele instellingen, kleine bedrijven en misschien zelfs een hostel.' In de tussentijd is het belangrijk om mensen zich ook in zo'n tijdelijke woning thuis te laten voelen. 'Zoals het nu is, met allemaal beton en stenen, is dat moeilijk,' zegt Weerkamp. 'Het is goed om daar iets aan te doen.'

Hitte-eiland

Naast het gebouw, aan de Spoorstraat, ligt het Architectuurcentrum Nijmegen (ACN). Pepijn Sluiter, directeur van ACN zag het belastingkantoor vaak liggen. 'Er leek maar niets mee te gebeuren. Ik vroeg me af of dat niet anders kon. Daarom heb ik contact opgenomen met Talis.' Sluiter hoorde toen van de plannen die de gemeente en Talis hadden met het pand. Hij kreeg het idee om hierbij aan te sluiten en te kijken of de omgeving tijdens de ontwikkeling meer

vergroend kon worden. 'Dit initiatief sluit aan bij ons jaarprogramma: *A SUNNY AFTERNOON: de stad als ecosysteem*. Het ACN organiseert dit jaar veel activiteiten vanuit de invalshoeken stadsklimaat, natuurinclusief bouwen, biodiversiteit en voedselvoorziening. Aanvullend op het organiseren van publieksactiviteiten zijn we op deze manier zelf ook initiatiefnemer voor een groener Nijmegen.' Het stationsgebied is een hitte-eiland, er is weinig groen en de hitte komt er nauwelijks weg. Daarnaast oogt meer groen in een gebied voor alle gebruikers mooier. Het ACN besloot een plan te ontwikkelen voor het versteende gebied rondom Binder. 'Met het project willen we de natuur de kans geven zich te manifesteren, zodat beleidsmakers en ontwerpers hierop weer kunnen reageren in aanloop naar de toekomstige herontwikkeling van het gebied. En natuurlijk zal de tuin een plek zijn, waar bewoners van Binder elkaar ontmoeten en samen de tuin kunnen onderhouden.'

Steenbreek

Voor het ontwerp van de Bindertuin, zoals het plan al snel werd genoemd, nam Sluiter contact op met Sytske van der Kooi van ontwerpburo StaLa. 'We zetten ons in voor het groener maken van de stad, bijvoorbeeld met Operatie Steenbreek, een project waarbij we mensen stimuleren stenen uit hun tuin te halen,' zegt Van der Kooi. 'Ik zie dit als iets in die categorie, maar dan op een wat grotere schaal.' Ze vertelt dat de prominente plek en de ambitie om stenen om te ruilen voor groen hen sterk aanspreken. 'Het mooie van deze plek is dat bewoners al actief bezig zijn met het groener maken. Toen wij voor het eerst kwamen kijken, zagen we dat er al plantenbakken stonden en vertelden bewoners over hun plannen om het mooi groen te maken.' Aan de zuidkant van het pand ligt nu een parkeerplaats, maar daar is ruimte voor vergroening. 'Dat is de meest zonnige zijde. Het zou mooi zijn om een balans te zoeken tussen de wildere natuur, en het creëren van plekken met plantenbakken en picknicktafels waar bewoners hun eigen plek van kunnen maken.'

'Het zou mooi zijn om een balans te zoeken tussen de wildere natuur, en het creëren van plekken'

Het is van belang dat de tuin ingebed ligt in het overige groen van de stad. Martin Knuijt, landschapsarchitect bij OKRA landschapsarchitecten, kijkt over de schouder van de organisatoren mee. 'Vergroen ook de relatie met de omgeving met groene spaken naar het

Kronenburgerpark en werk toe naar een ander mobiliteitsconcept. Met meer gedeeld parkeren, inzet op fiets en OV, beperk je het parkeren op het maaiveld.'

Stenen woestijn

Een bewoner van het eerste uur is Koos Mek: 'Ik woon hier sinds mei vorig jaar en was daarmee een van de eerste bewoners. Als je hier komt wonen is het de bedoeling dat je aangeeft wat je kunt bijdragen aan het pand en aan de omgeving. Ik ben timmerman, meubelmaker en restaurateur.' De omgeving

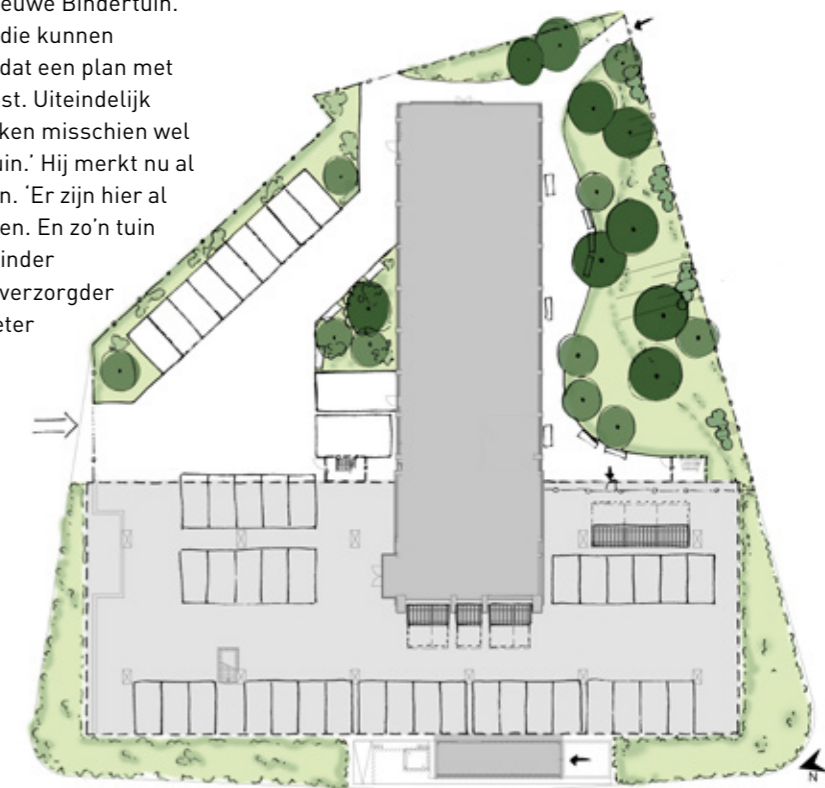
'Als je hier komt wonen laat je weten wat je kunt bijdragen aan het pand en aan de omgeving'

betitelde hij als 'de stenen woestijn'. Hij is met de materialen die voorhanden waren gaan vergroenen. 'Ik heb plantenbakken getimmerd. Daar staat nu groente in, naast planten en kruiden. Die heb ik gepland volgens het idee hoe je een systeemtuin kunt inrichten, met de juiste combinatie planten en groente zodat ze ook floreren.'

Mek is dus al begonnen, maar kijkt ook mee met de plannen voor de nieuwe Bindertuin. 'Ik hoop natuurlijk dat we die kunnen realiseren, al weet ik ook dat een plan met zoveel partijen veel tijd kost. Uiteindelijk kunnen we de plantenbakken misschien wel integreren in de nieuwe tuin.' Hij merkt nu al de positieve effecten ervan. 'Er zijn hier al bewoners die komen helpen. En zo'n tuin zorgt er ook voor dat er minder vandalisme is. Het ziet er verzorgder uit en mensen letten er beter op dan wanneer het een parkeerplaats is.' ←

Schets vergroenen voorzijde Bindertuin | ONTWERP ONTWERPBURO STALA

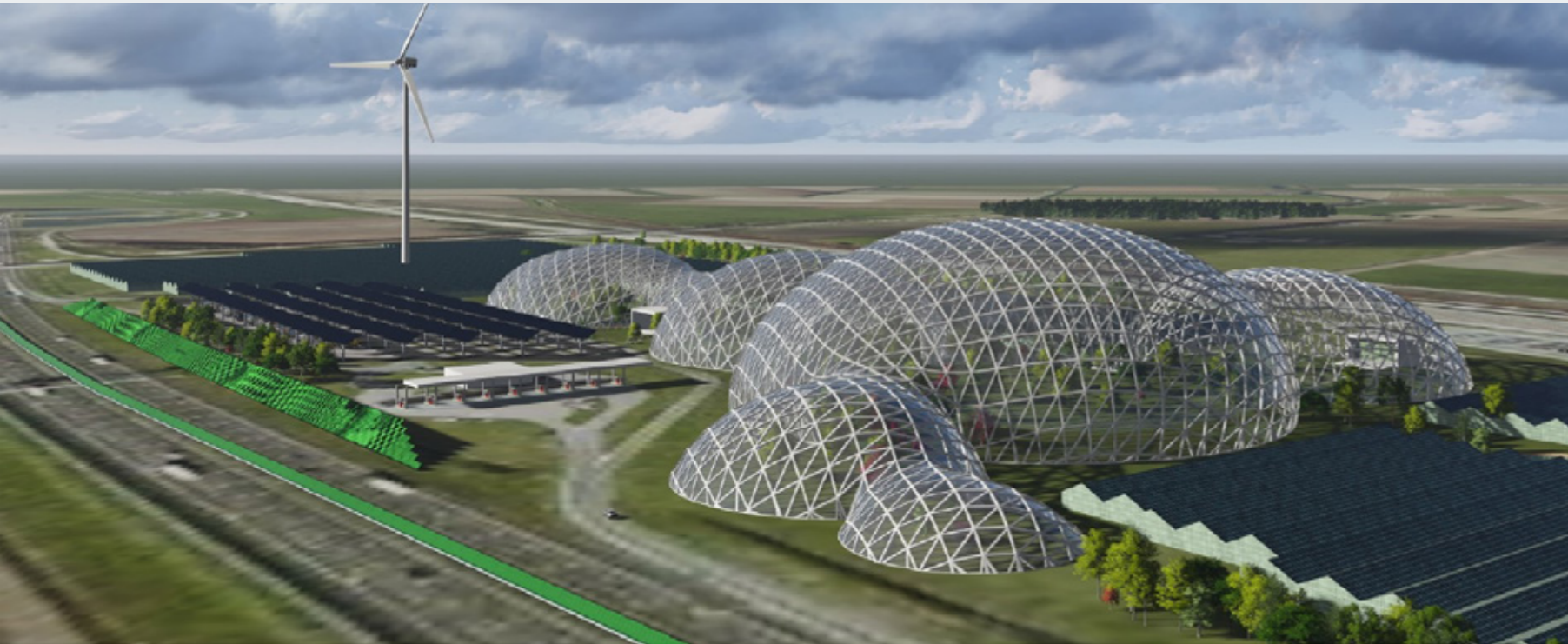

Schets mogelijkheden vergroenen | ONTWERP ONTWERPBURO STALA

INFORMATIE

ACN, www.architectuurcentrumnijmegen.nl

Jozien Wijkhuijs is zelfstandig journalist en radiomaker. www.jozienwijkhuijs.nl

Metamorphose, winnend ontwerp van de prijsvraag Energielandschappen voor het landelijk gebied, die werd uitgeschreven door NLBW. Ontwerpteam en beeld: Nol Molenaar, Mark Dijkstra en Hans Klunder

Intelligente energietransitie: standpunten als startpunten

De aanpak van het coronavirus is een fraai voorbeeld van complementaire verantwoordelijkheden. Het Rijk stelt duidelijke kaders, gemeenten handhaven, zorgcentra organiseren opvang, ondernemers beschermen klanten en medewerkers en particulieren houden anderhalve meter afstand. Belangrijke succesfactoren zijn een overtuigend *moeten, willen en kunnen*. De energietransitie lijkt erop maar is toch anders.

Peter van Rooy, directeur van NederLandBovenWater, doet aanbevelingen aan gemeenten. PETER VAN ROOY

De EU en het Rijk onderkennen in democratische meerderheid dat een drastische CO₂-reductie nodig is om klimaatverandering af te remmen. Dertig RES-regio's werken voor de komende tien jaar de ambities van de regio voor hernieuwbare energie op land uit. Vooral nog gaat het om elektriciteitsvoorzieningen, later volgen warmtevoorzieningen. Provincies, gemeenten, energiebedrijven en andere partijen werken het (inter)nationale klimaatakkoord uit. Hun ambities reiken verder dan de eerdere inschatting van regionale mogelijkheden.

Het *moeten* is ongeschonden uit de coronacrisis gekomen. Het *willen* eveneens, door de bank genomen ook bij particulieren die zonnepanelen en warmtepompen inmiddels als logisch onderdeel van woonwijken beschouwen. Bij windturbines is het beeld diffuus: felle protesten halen veelal de media, terwijl er tegelijkertijd ook veel burgerinitiatieven voor windenergie zijn. Dan het *kunnen*. Technisch is het elektriciteitsnet niet klaar voor grootschalige decentrale opwekking. Financieel staan we voor een forse economische recessie met alle gevolgen voor subsidiemogelijkheden, prijzen van fossiele energie (historisch laag) en werkgelegenheid (dreigende werkloosheid). Personeel en vakmensen zijn schaars en kennis is niet uit een blik te trekken.

Verduurzaming: There Is No Alternative

Zowel bij de corona-aanpak als bij de energietransitie hangen het moeten en het willen nauw met elkaar samen. Voor beide geldt 'TINA', vrij naar de Britse premier Margaret Thatcher veertig jaar geleden: *There Is No Alternative*. Het succes van een aanpak valt of staat met de overtuiging

"Intelligente transitie? Dat is een transitie die we met zeventien miljoen mensen vormgeven. Rollen veranderen, burgers participeren en zijn zoveel mogelijk 'eigenaar' van de omslag. Energiebronnen zijn immers 'ons bronnen' en het energiesysteem is 'ons systeem'. De overheid draagt op elk niveau coöperatief bij; stap voor stap in een grote systeemverandering."

Barto Piersma,
directeur Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO)

hiervan. Niet als een geloof of als een romantisch verlangen, maar als feitelijke kennis met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid. Willen we als acht miljard mensen niet als lemmingen in een ravijn springen, dan is aan verduurzaming eenvoudigweg niet te ontkomen. Waar populisten dit ontkennen om de feeststemming niet te bederven is het wachten op massaal mislukte oogsten, watertekorten in de zomer, wateroverlast in de winter, bosbranden, insectenplagen, orkanen en wellicht een nieuw viraal cadeau van een andere diersoort.

"Het belangrijkste dat er moet gebeuren? Het inregelen van voorwaarden om alle stakeholders in positie te brengen om maximaal bij te dragen. Denk hierbij aan regelgeving en middelen voor (1) financieel haalbare warmteprojecten, (2) een kader voor verdeling van schaarse netwerkcapaciteit, (3) meer verplichting van zon-op-daken bij bedrijfsgebouwen en (4) laagvlieggebieden in relatie tot windturbines. Basale punten maar in de omzetting van de energiestrategieën naar uitvoering van cruciaal belang."

René Peusens,
Procesregisseur Regionale Energie Strategieën (RES)
provincie Noord-Brabant

Omstandigheden niet eenvoudiger

In vergelijking met een half jaar geleden is het *kunnen* er niet eenvoudiger op geworden. In mijn, in november 2019 verschenen, overzichtspublicatie *Energie als Gebiedsontwikkeling* was dat ook al de zwakste schakel in de trits *moeten-willen-kunnen*, maar leek het nog vooral een keuze. Thans zijn de omstandigheden beduidend bepalender. Vrijwel zeker gaat de transitie meer tijd kosten.

Technisch is een infrastructuur, waaraan een eeuw is gewerkt, niet in tien jaar tijd te verdubbelen of aan te passen. Het vergt vele publieke miljarden en enorme inspanningen van netbeheerders. Daarnaast staat de opwekking van hernieuwbare elektriciteit nog in de kinderschoenen. Ter illustratie: op het terrein van de Hemwegcentrale glinsteren liefst 6440 zonnepanelen. Uitsluitend als de zon schijnt produceren die panelen net zoveel elektriciteit in een jaar als de voormalige kolen-

'Terugdraaien naar centraliseren zou een schijnoplossing zijn'

centrale in een uur. Financieel nopen omstandigheden tot sanering van subsidiestelsels, zelfs voor windparken op zee. In een tijd van lage olieprijs en elektriciteitsprijzen, als gevolg van vraaguitval en/of groeiend aanbod, is dat voor investeerders en ware uitdaging. Particulieren worden in de nabije toekomst vrijwel zeker geconfronteerd met een stagnerende tot een dalende koopkracht. Dan zelf investeren in woningisolatie en energie installaties vraagt wel heel veel overtuiging. Vakmensen zijn nu al schaars.

"Het 'kunnen' kent meerdere kanten. De moeilijkste kant hierin is vaak ons eigen gedrag: écht met open vizier samenwerken vanuit gemeenschappelijk belang. Zodat we bijvoorbeeld niet lokaal oplossingen realiseren met voordelen voor de één, terwijl we daarmee de maatschappelijke kosten van morgen verhogen voor ons allen. De juiste houding maakt dat de kennis en kunde ook leiden tot wat we willen: een versnelling naar een slimme en duurzame energievoorziening."

Emiel Bodewes,
strateeg en programmamanager Warmte Alliander

Elektriciens zijn amper nog beschikbaar voor voorheen reguliere werkzaamheden, want zij worden door hogere uurtarieven naar de thans nog gesubsidieerde energietransitie gezogen. Vakmensen opleiden kost tijd en vergt een mentaliteit van dienstbaar aanpakken in plaats van het op brede schaal normaal geworden weg organiseren van verantwoordelijkheden. Kennisontwikkeling op hoge scholen en universiteiten is nog voornamelijk sectoraal technisch, terwijl juist slagen te maken zijn in het combineren van opgaven zoals energietransitie, woningbouw, industrie, mobiliteit en voedselproductie.

Gemeenten cruciale spelers

Na decennia van decentraliseren van tal van beleids-terreinen ligt de oplossing niet in het weer terugdraaien en dus centraliseren. Dat zou een schijnoplossing zijn die schaarse publieke middelen verslindt en die over het hoofd ziet dat juist op rijksniveau de publieke kennisinfrastructuur is kaalgeslagen en dat kennis en kunde niet als producten zijn in te kopen.

'Wethouders staan aan de lat om het verschil te maken'

Met een knipoog naar de corona-aanpak is zogeheten *multi-level-governance* met complementaire verantwoordelijkheden geboden. Op rijksniveau gaat het om eenduidige en langjarig vastgelegde spelregels inclusief fiscale aspecten. Energieplanning overstijgt immers vele bestuursperiodes en met jobbeleid zijn sluitende businesscases schier onmogelijk. Op gemeentelijk niveau gaat het om maatwerk en brede acceptatie. Wethouders staan aan de lat om het verschil te maken. →

"Als gemeente moeten we stevige regie pakken zodat de transitie ook echt met duurzame bronnen en technieken gebeurt tegen zo laag mogelijke kosten voor onze inwoners en bedrijven. Hoe? Opbrengsten investeren in transitie en eindgebruikers financieel laten participeren in projecten voor duurzame opwek of de warmtevoorziening. Verder ervaring opdoen in pionierbuurten en een samenhangende integrale visie maken over de verdeling van energiebronnen, het mobiliseren van onze inwoners en een duidelijke rol van de gemeente in de warmtemarkt samen met het lokale en regionale netwerk van partners. Dat laatste buiten de bestaande kaders, innovatief. Dat past bij Eindhoven, maar daar hebben we het Rijk voor nodig qua regelgeving en financiering."

Rik Thijs,
wethouder van Klimaat & Energie, gemeente Eindhoven

→ Aanbevelingen voor gemeenten

Ik wil hier een aantal aanbevelingen geven voor gemeenten om hen maximaal te bedienen.

- Stimuleer minder energieverbruik letterlijk in alles. Elke Joule besparing vermindert de productienoodzaak met drie Joules en vermindert ook de kans op verrommeling van de leefomgeving.
- Werk binnen het College collegiaal samen en verbindt energietransitie aan andere majeure opgaven zoals woningbouw (minimaal BENG en circulair bouwen), industrie (circulariteit en benutten van restwarmte), mobiliteit (minder auto's) en voedselproductie (integrale kosten-baten afwegingen).
- Wees permanent alert op kansen in combinatie met acceptatie, zonder te drammen en tegen de haren in te strijken. Het hanteren van jaartallen in de toekomst is een middel om vaart te houden, maar het is geen dogma. Het gaat om het vasthouden van een geleidelijk te ontstane beweging.
- Sta open voor innovaties en experimenten en benut publiek grondbezit waar nodig en mogelijk. Accepteer dat niemand de energiewijsheid in pacht heeft en dat we risico's zullen moeten nemen om echt verder te kunnen komen. Standpunten zijn per definitie startpunten, ook in de politiek.
- Waak voor 'snelle jongens' die buitenproportionele winsten boeken op noden van het collectief. Waar dit beeld ontstaat, kalft het enthousiasme in rassen schreden af. Stuur eerder aan op de mogelijkheid van proportionele financiële participatie zoals bij windturbines langs de A16. ←

Regionale Energie Strategieën

Een van de afspraken uit het Klimaatakkoord 2019 is dat 30 energieregio's in Nederland onderzoeken waar en hoe het best duurzame elektriciteit op land (wind en zon) opgewekt kan worden, en welke warmtebronnen te gebruiken zijn zodat wijken en gebouwen van het aardgas af kunnen. In een Regionale Energiestrategie (RES) beschrijft elke energieregio zijn eigen keuzes. Het Nationaal Programma RES ondersteunt de regio's bij het maken van de RES. De deadline voor oplevering van de RES'en is als gevolg van de coronacrisis opgeschort naar 1 juli 2021.

www.regionale-energiestrategie.nl

INFORMATIE

Peter van Rooy is directeur van kenniscoöperatie NederLandBovenWater en auteur van de publicatie Energietransitie als Gebiedsontwikkeling. www.nlbw.nl

Nieuwe woonwijk rondom het Venserpark waarbij een voorkant van pergola's het park vertevendigt en veiliger maakt | BEELD ECHO URBAN DESIGN + HET LEGE ATELIER.

Ontwerpen aan steden in de stad

Omgevingsvisie Amsterdam 2050

Net zoals veel andere gemeenten werkt ook Amsterdam aan haar omgevingsvisie. Om ideeën te verzamelen voor de ontwikkeling van de stad organiseert de gemeente in samenwerking met architectuurcentrum ARCAM een ontwerpmanifestatie. Samen met zes ontwerpteams worden antwoorden gezocht op de vraag wat voor stad Amsterdam wil zijn in 2050. Hoe blijft de stad leefbaar? Waar is ruimte te vinden voor nieuwe parken en woningen? Wat kan wel en niet met het oog op klimaatverandering en verdichting?

De bijdragen aan de omgevingsvisie-in-wording worden vanwege de coronacrisis in juli online gepresenteerd. Iedereen kan dan reageren op de plannen. Vooruitlopend hierop sprak Vincent Kompier met Flora Nycolaas, procesbegeleider en stedenbouwkundige Ruimte en Duurzaamheid bij de gemeente Amsterdam en Abel Coenen, landschapsarchitect bij ECHO Urban Design. VINCENT KOMPIER

Verbeelden van toekomsten

Uitgangspunt voor het onderzoek zijn drie verstedelijkingsalternatieven die een multidisciplinair team van de gemeente Amsterdam ontwikkelde: 'Stad rondom het centrum', 'Stad aan het water' en 'Stad aan het landschap en spoor'. In elke alternatief staat een andere kwaliteit van Amsterdam centraal: het compacte en

'Uitgangspunt voor het ontwerp onderzoek zijn drie verstedelijkingsalternatieven'

dynamische centrum, de ligging aan het IJ en de stadsstructuur met landschappelijke scheggen. Bij elk van de drie alternatieven is een antwoord gezocht op de verdichtingsopgave (circa 150.000 woningen en 100.000 werkplekken) en de verduurzamingsopgave (energietransitie, klimaatneutraal). Elk van de drie alternatieven wordt uitgewerkt op twee locaties. Voor elk van deze locaties vroeg de gemeente een ontwerp bureau om met ontwerp onderzoek mogelijke toekomsten te verbeelden, en tegelijk de drie verstedelijkingsalternatieven te verdiepen en concretiseren.

Ontwerpervaring

Nycolaas formuleerde de opdracht aan de ontwerp bureaus samen met haar collega's Mirjana Milanovic, stedenbouwkundige, en Frank van den Beuken, projectleider omgevingsvisie. 'Vaak worden opdrachten aan ontwerpers verstrekt met het oog op agendering of conceptontwikkeling. Ons ging het nu om een open proces dat is gericht op kennisontwikkeling.' Dat, en de wens tot verdieping van bestaande ideeën, vroeg om een bijzondere werkwijze. Elk team was samengesteld uit ontwerpers

van een extern ontwerp bureau, en ontwerpers en planologen van de dienst Ruimte en Duurzaamheid van de gemeente. Nycolaas: 'De Amsterdamse ambtenaren beschikken over een schat aan ontwerpervaring en over kennis van de stad en de bijzondere bestuurscultuur. Dat nemen we op deze manier mee om ervoor te zorgen dat de bureaus niet teveel loszingen van de werkelijkheid. Ze moeten ook echt laten zien dat de voorstellen een mogelijke toekomst zijn.'

De voorstellen worden besproken met een Meedenktank: een groep van dertien externe deskundigen waaronder inwoners van Amsterdam. Zij werken mee aan de ontwerpvoorstellen, door hun specifieke kennis in te brengen en vragen te stellen. Er worden twee maal gesprekken tussen de ontwerp teams en de meedenktank georganiseerd. In een slotbijeenkomst worden de resultaten aan de Meedenktank en belangstellenden gepresenteerd.

Energie vanuit de wijk

'Wat we opmerkelijk vonden aan deze ontwerpmanifestatie is dat in de eerste regel van de uitnodiging stond: "Waar liggen de knelpunten?". Daardoor werden landschapsarchitect Abel Coenen en zijn bureau ECHO Urban Design meteen uitgedaagd. 'Bij iedere opgave combineren wij proces en ontwerp. Dat kwam hier goed van pas. Je kunt natuurlijk wervelende toekomsten schetsen, maar als je niet weet hoe je daar kunt komen blijft het luchtflitseriej. Hoe kan een visie goed landen? Dat is de vraag waarop we antwoord willen geven. Daarom willen we met een scherp ontwerp de stem van de stad uitlokken. Met reacties komen we verder dan met papieren beloftes en ambities. Vandaar dat we graag meedoen aan deze manifestatie.' Coenen en zijn team werkten een scenario uit voor het alternatief 'Stad rondom het centrum'. Ze ontwikkelden perspectieven voor de zes kilometer lange vierbaans Gooiseweg, die van het →

Gooiseweg in 2050: een doorlopend landschap van 6 kilometer dat bestaande parken en nieuwe openbare ruimtes met elkaar verbindt | KAART ECHO URBAN DESIGN.

→ Amstelstation tot de A9 Gaasperdammerweg dwars door de Bijlmer loopt. 'Een wensgedachte van de gemeente is het doorontwikkelen van het succesvolle centrummilieu in de richting van buitenwijken zoals de Bijlmer. Maar wij zetten juist in op de kracht en energie uit de Bijlmer zelf. Zo is in een voormalige parkeergarage aan de Gooiseweg de *World of Food* gevestigd. Er zitten haken en ogen aan dit initiatief, maar het werkt goed en het geeft de buurt energie. Die energie zou je moeten aanwenden bij aanpak van de Gooiseweg.'

Ooghoogte

Begin april gaven de ontwerpteams een tussenpresentatie aan de gemeente. Nycolaas: 'De voorstellen helpen om ideeën te testen die, ook bij de gemeente, alleen nog in de hoofden zat. Bijvoorbeeld het idee over stadsstraten. Door de presentatie was te zien wat de lange lijnen in de stad daadwerkelijk kunnen betekenen en voor welke

'Rekening houden met belanghebbenden is een belangrijk deel van het ontwerpvlak geworden'

dilemma's de teams daarbij tegenkwamen.'

Voor de digitale eindpresentatie in juli werkt Coenen onder meer aan visualisaties op ooghoogte om de plannen zo inzichtelijk mogelijk te maken. Nycolaas is benieuwd wat de bewoners van de stad van het eindresultaat zullen vinden. 'Het is echt belangrijk om hier met de stad over te praten.'

Stad rondom het centrum

Hoe kunnen de lange straten in de stad de verschillende delen van Amsterdam met elkaar verbinden tot een geheel? En hoe zien deze lange doorgaande straten er uit? Welke functies (zoals wonen en werken) vind je hier terug en hoe is de straat ingedeeld (veel ruimte voor auto's of juist veel groen)? Ontwerpteams: ECHO urban design, echo-urbandesign.com en marco.broekman, www.bura.city i.s.m. gemeente Amsterdam: Esther Reith, Ellen Monchen en Doske van der Wilk.

Stad aan het water

Hoe worden de IJ-oeveren meer dan een verzameling stoere buurten met een hoge dichtheid? Hoe zijn ze over of onder het water verbonden met de rest van de stad? Wat is de relatie met de achterliggende buurten? En wat zie je in de buurt terug van het omliggende landschap? Ontwerpteams: MORE, www.more-architecture.nl + XML, www.x-m-l.org en BOOM landscape, www.boomlandscape.nl i.s.m. gemeente Amsterdam: Mirjana Milanovic, Clemens Nuijens en Anne Meijer.

Stad aan het landschap en spoor

Op welke manier kunnen de (woon)gebieden aan het groen gebruik maken van het omliggende landschap? Op welke manier vormt de infrastructuur geen barrière meer? Wat is de relatie met de naastgelegen (woon)gebieden? En hoe worden de nieuwe stations onderdeel van de stad? Ontwerpteams: PosadMaxwan, www.posadmaxwan.nl en NLÉ, www.nleworks.com i.s.m. gemeente Amsterdam: Paul van Hoek, Stephan Stiepenbeek en Jasper Bras.

Daarmee wordt een proces in gang gezet waarop de gemeente de komende tijd kan teren en aan de hand waarvan prioriteiten kunnen worden gesteld: wat kan of moet morgen al, en welk idee is gebaat bij een lange termijninvestering?'

Nieuwe generatie ontwerpers

De Omgevingswet beoogt onder meer om ruimte te bieden aan lokale en particuliere initiatieven. Volgens Coenen sluit dit uitgangspunt goed aan bij actuele ontwikkelingen in het ontwerpvlak, waarbij er meer aandacht is voor het proces. 'De tijd van eenrichtingsverkeer, waarbij de architect zijn idee eenzijdig op tafel kon leggen, is echt voorbij. Ontwerpers moeten erover nadenken hoe je, rekening houdend met vele belanghebbenden, ergens komt. Dat is een belangrijk deel van het ontwerpvlak geworden; ik heb dat in mijn opleiding geleerd. Sommige stedenbouwkundigen opereren nogal eens vanuit de expertrol, maar wij werken vanuit gesprekken waarbij je elkaar probeert te beïnvloeden.'

Coenen ziet de sectorale ontwerpbenadering langzamerhand verdwijnen. 'De Omgevingswet biedt heel veel ruimte voor duurzaamheid. Dan kun je bijvoorbeeld energietransitie sectoraal agenderen, maar je kunt ook verbanden leggen waardoor je tot betere oplossingen kan komen. Daaraan kunnen ontwerpers een belangrijke bijdragen leveren. Zo denk ik automatisch bij veel te koppelen thema's: waarom niet? Voor anderen is dat soms nog even slikken, maar een nieuwe generatie ontwerpers denkt vanzelfsprekend integraal. Daarmee kunnen zij veel ingewikkelde opgaven op een slimme wijze met elkaar verknopen.'

'Jongere ontwerpers denken vanzelfsprekend integraal'

Ook Nycolaas ziet veranderingen in het proces. 'Bij het maken van de Omgevingsvisie is een open houding nodig. Dat begint al klein, zoals in de gesprekken met de Meedenktank. Veel van de teams stellen vragen in plaats van vooral uit te leggen waarom hun idee zo goed is. Ik heb de ervaring dat dat helemaal niet vanzelfsprekend is. We hebben in het proces van de Omgevingsvisie ervaren dat op alle schaalniveaus en abstractieniveaus heel goed met heel veel verschillende mensen in de stad een gesprek te voeren is. De overheid is verantwoordelijk voor grotere systemen als een openbaar vervoerssysteem. Zij moet zorgen voor een sterke basis en een gelijk speelveld waarin bewoners mogelijkheden krijgen tot particuliere initiatieven. ←

INFORMATIE

Het publieksprogramma van de ontwerpmanifestatie wordt verzorgd door ARCAM, zie www.arcam.nl/ontwerpmanifestatie-omgevingsvisie

FOTO MARTINE HOGERVORST

Hoe corona ons laat zien wat we eigenlijk al wisten

Tijdens een internationale bijeenkomst van The Independent School for the City, een multidisciplinaire opleiding voor ruimtelijke en stedelijke professionals, sloop het coronavirus binnen. Mike Emmerik, onder meer adviseur verstedelijking en mobiliteit van het College van Rijksadviseurs, hoopt na de lock down op bezinning op ruimtelijke ontwerpogaven. MIKE EMMERIK

FOTO'S ARCHITECTUUR LOKAAL

Zoönose

Toen in maart bekend werd dat het coronavirus ook Nederland had bereikt, zaten we met de Independent School for the City middenin een tweewekse onderwijsstudio genaamd *Citizens of the Anthropocene*. Deelnemers uit Nederland, Singapore, Berlijn, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk waren naar Rotterdam gekomen om onder leiding van tentoonstellingsontwerper Herman Kossmann en landschapsarchitect Dirk Sijmons een begrip te ontwikkelen van de menselijk invloed op aardse systemen. We bespraken wat dit betekent voor ons werk als ruimtelijk professionals of ontwerpers en hoe we anders kunnen handelen.

Terwijl we ons in de voorbereidingen vooral hadden gericht op vraagstukken als klimaatverandering, grondstoffenwinning, voedselproductie en de afname van biodiversiteit, vormde het coronavirus een onverwachte extra dimensie binnen de cursus. Deze zoönose, zoals de familie van ziektes genoemd wordt die van dier op mens overdraagbaar is, kan immers gezien worden als de desastreuze resultante van de manier waarop we als mensheid de leefwereld van andere organismen binnendringen ten behoeve van onszelf.

Goed observeren

Vaak blijven de effecten van ons handelen relatief abstract, omdat de processen traag zijn of omdat ze zich aan de andere kant van de wereld afspeelen. Dat dit ons op lange termijn ontzettend kwetsbaar maakt werd pijnlijk duidelijk toen het land halverwege de cursus op slot ging. De deel-

'Het marktdenken heeft onze steden kwetsbaar gemaakt'

nemers gebruikten het weekend om de laatste trein te pakken of het eerstvolgende vliegtuig, voordat het internationale verkeer grotendeels zou worden stilgelegd. Scholen en kantoren sloten, waardoor iedereen hals-overkop moest thuiswerken. Winkelstraten en terrassen waren leeg. De intensive-careafdeling van ziekenhuizen liepen vol. Het virus bleek een ongekende impact te

hebben op onze levensstijl en de globale economie. Nu het aantal besmettingen begint af te nemen en we langzaam weer het normale leven kunnen oppakken, wordt er ruimschoots gespeculeerd over de mogelijke lange termijneffecten van het virus en de manier waarop we ons leven inrichten. Nog veel is onzeker en het is maar de vraag hoe snel we weer vervallen in oude patronen,

'Nu wordt pijnlijk duidelijk hoe oneerlijk de toegang tot de stedelijke ruimte is verdeeld'

maar door goed te observeren zijn er al wel een aantal lessen te trekken over het functioneren van onze steden en dorpen. Daarvan hebben er een aantal direct betrekking op het ontwerp en de inrichting van onze leefomgeving.

Verlanglijstje

Ten eerste herinnert het coronavirus ons aan het belang van de publieke ruimte. Nu het leven zich grotendeels in en rondom ons eigen huis afspeelt, wordt pijnlijk duidelijk hoe oneerlijk de toegang tot de stedelijke ruimte eigenlijk is verdeeld. In de gemiddelde straat is het vooral de auto die een groot deel van de ruimte inneemt en komen de fietsers en voetgangers op de tweede plaats. Groen of echte verblijfsplekken blijken al helemaal schaars. Nu we massaal zijn gaan lopen en fietsen om ons door de stad te verplaatsen, en voor onze recreatie en ontspanning zijn aangewezen op natuur of groene plekken in de buurt, ontstaat mogelijk ruimte en draagvlak om ook voor de lange termijn toe te werken naar een andere inrichting van onze openbare ruimte. Aan stedenbouwkundigen en beleidsmakers de uitdaging om te laten zien wat dit kan opleveren voor onze leefomgeving. Niet ingegeven door de tijdelijke maatregelen die ons op afstand van elkaar moeten houden, maar door aspecten die al langer op ons verlanglijstje stonden en die onze steden en dorpen blijvend aantrekkelijker, duurzamer, en natuur-inclusiever kunnen maken.

Global cities

Dat het marktdenken onze steden kwetsbaar heeft gemaakt wordt duidelijk door het vrijwel stilvallen van activiteit in bepaalde delen van *global cities* als Amsterdam en Rotterdam. Het verdienmodel van deze steden, ebaseerd op een continue strijd om toeristen, expats, internationale bedrijven en evenementen naar de stad te trekken, heeft ertoe geleid dat lokale gemeenschappen zijn verzwakt en bepaalde delen van onze steden of dorpen er nu doods bijliggen. In Nederland valt dit relatief nog mee, maar in steden als Barcelona en Rome, waar toerisme verantwoordelijk is voor een veel groter deel van de economie, zijn de gevolgen desastreus en wordt de uitholling van de stad pijnlijk zichtbaar. Daarnaast toont de coronacrisis ons het belang van een inclusieve stad en sterke gemeenschappen. Door de stijgende huizenprijzen en structureel tekort aan betaalbare woningen is het juist voor mensen met vitale beroepen enorm lastig geworden om dicht bij hun werk te wonen. Tot slot maakt de huidige situatie ons meer dan ooit duidelijk wat de impact is van onze levensstijl op de natuur en het milieu. Al na enkele dagen thuiswerken en het stopzetten van vrijwel alle luchtvaart, verbeterde de

'De coronacrisis toont ons het belang van een inclusieve stad en sterke gemeenschappen'

luchtkwaliteit⁽¹⁾ en hoorden we de vogels weer fluiten. De natuur kwam letterlijk en figuurlijk tot bloei en ook de wereldwijde CO₂-uitstoot nam aanzienlijk af.

Kansrijke transformaties

Met het einde van de slimme *lockdown* in zicht, is het niet zozeer de vraag welke effecten het coronavirus heeft op onze steden. Het is vooral de vraag welke invloed het zal hebben op de keuzes die we maken voor de toekomst en de ruimtelijke inrichting van ons land op de lange termijn. Door nu goed te observeren en eventueel te experimenteren met een ander gebruik van de openbare ruimte kunnen we

ons een beeld vormen van het type transformaties die kansrijk zijn. Door de tijdelijke herinrichting van een straat met meer verblijfsplekken en ruimte voor fietsers en voetgangers kunnen we bijvoorbeeld testen hoe het verkeer zich gaat gedragen. De afname van internationaal verkeer en toerisme geeft ons tijd om kritisch te kijken naar de weeffouten in onze steden die zichtbaar zijn geworden en te bedenken hoe we deze kunnen repareren. De grootste uitdaging zal hem zitten in de vraag of het ons

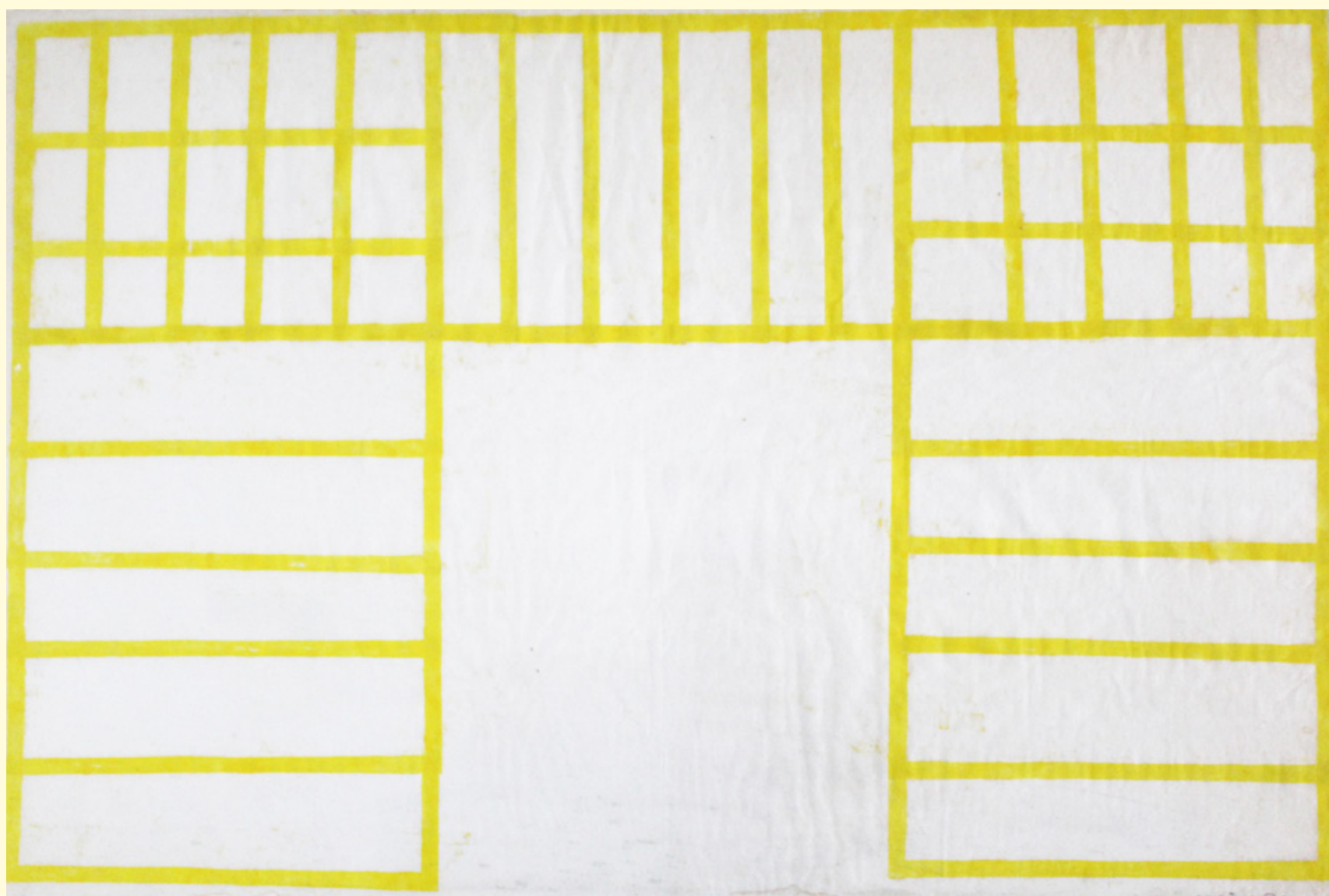
'Trends en ontwikkelingen die door het coronavirus zijn versneld of uitvergroet kunnen we gebruiken om een systeemverandering teweeg te brengen'

lukt om de trends en ontwikkelingen die door het coronavirus zijn versneld of uitvergroet, te gebruiken om een systeemverandering teweeg te brengen die kan helpen ons land blijvend te verbeteren. Mogelijk kunnen we deze crisis gebruiken om ons land weerbaarder en inclusiever te maken. Om dit te bewerkstelligen is niet alleen politieke visie en leiderschap nodig, maar ligt er ook een grote opgave voor stedenbouwkundige en ruimtelijk ontwerpers om te laten zien wat voor dit oplevert voor onszelf en de wereld om ons heen. ←

INFORMATIE

Mike Emmerik is stedenbouwkundige en partner bij Crimson Historians & Urbanists. Vanuit Crimson is hij medeoprichter van de Independent School for the City. Ook is hij als adviseur mobiliteit en verstedelijking verbonden aan het College van Rijksadviseurs.

(1) nos.nl/artikel/2328537-lucht-flink-schoner-door-coronamaatregelen.html

De rubriek **Crossover** gaat over ruimtelijke opgaven, die geïnspireerd worden door een andere discipline of vice versa.
Houtsneede Carel Visser, particuliere collectie, 1971